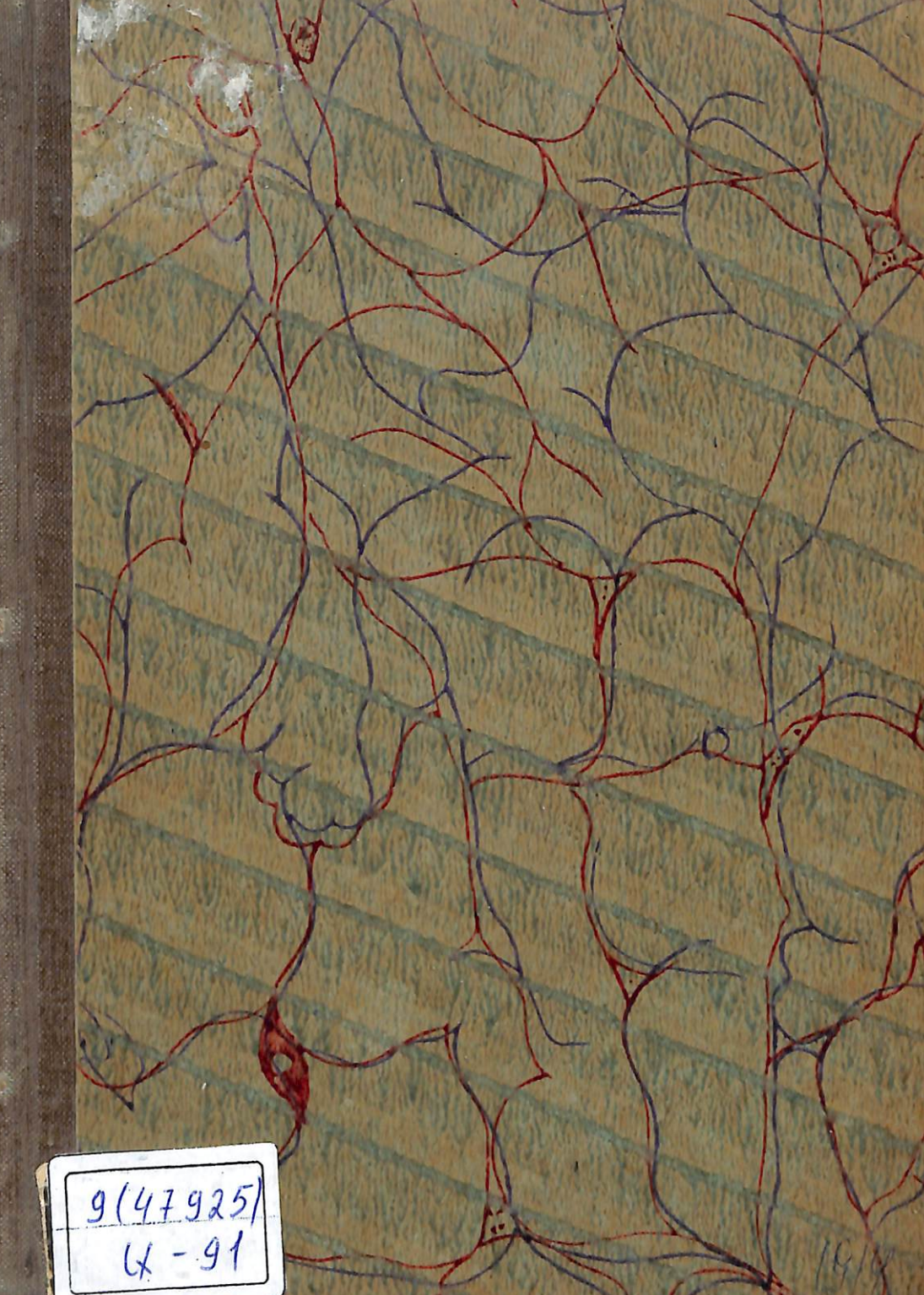

9(47925)

4-91

24 JAN 2006

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՇՏԸ

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՄԲ

1912—1913 թ. թ.

ԲԱՎՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒԹ

ԳՐԵՑ

ԱՐԲՈՒՆՆԵԱՆ ՍԵՐԻՆԵ,

Կապույտ

Арменъ Сюпп.

„Армянская рота подъ начальствомъ
Андраника на Балканской войнѣ
1912—1913 г.г.“

Երկրորդագրված անդրանիկ Վ. Ռ. Շահրուհյանի, Բաղն.

Электротипографія С. Т. Шахназарова, Баку.

1914.

05 SEP 2011

9(47.925)

Ա-91

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՇՏԸ

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՄԲ

1912—1913 թ. թ.

ԲԱԼԿԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

ԳՐԵՑ

ԱՐՄԵՆ ՍԻՆԵՐ,

կամուս

Арменъ Сюни.

„Армянская рота подъ начальствомъ
Андраника на Балканской войнѣ
1912—1913 г.г.“

Էլեկտրաշարժ տպարան Ս. Թ. Շահբաղեանի, Բաքու.

Электротпечатня С. Т. Шахбагова, Баку.

1914.

26 FEB 2013

6181

4 842-89

ՅԱՌԱԶԱԲԱՆ

Կատարեց այն, ինչ որ կրողական դիւանագիտութիւնը այնպիսի ճարտիկութեամբ երկար տարիների ընթացքում մեծ խնամքով և յետին մտքերով պահպանում էր. պատերազմ յայտարարեց Տաճկաստանի դէմ, խախտեց «status quo-ն»...

Ու՛մ յիշողութեան մէջ թարմ չէ այն էնտուզիազմը, այն ընդհանուր ոգևորութիւնը, որով ընդունեց ամբողջ քաղաքակիրթ ազգերի կողմից այդ պատերազմի յայտարարութիւնը. ով չէր հասկանում, որ հատել, սպառել են տառապող ժողովուրդների համբերութիւնը, զոհողութիւնները. բաժակը վաղուց արդէն լցել՝ թափւում է բոլոր կողմերից... Մի վախ, մի երկիրը կար միայն—գուցէ Բալքանեան փոքր ազգերը չկարողանան դիմադրել տաճիկ կոչւած ահեղ, անօրէն, վայրագ գազանին, գուցէ անյաջողութեան հանդիպեն խիզախ, քաջ զաղափարականները հանդէպ վայրենի, արիւնոտ, ոխերիմ թշնամուն... Այդ էր պատճառը, որ բոլոր ազատասէր, քաղաքակիրթ ազգերը սրտատրոփ հետևում էին այդ հերոսական պատերազմին և պատրաստ էին ամենքն էլ օգնութեան գալու՝ ով ինչով կարող էր. հարուստները իրենց քսակներով, աղքատները իրենց անձերով, ազգերը իրենց համակրութիւնով, որը նոյնպէս մեծ նեցուկ էր ստորակի ազատութեան համար կռուողներին:

Հայ ազգը, որ հոգով ու մարմնով կռուողների կողմն էր, որ տենդով և սրտի տրոփիւնով հետևում էր

փոքր ազգերի մեծ զոհաբեր ճիգերին, և սրտի կսկիծով ափսոսում էր, որ ինքն էլ իր աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ զրկած է իւր ամբողջութեամբ այդ մեծ թատերաբեմի վրայ մասնակցութիւն ունենալուց, որպէս ազգ, որպէս դաշնակից,—այնուամենայնիւ նա, հայ ազգը չէր կարող մնալ որպէս պաղարիւն, խաղաղ հանդիսատես իւր աչքերի առաջ կատարող պատմական անցքերին, չէր կարող մնալ անվրդով՝ ծովածաւալ ալեկոծ ոգևորութեան—ստրուկ մակեդոնական ժողովրդի ազատագրութեան—առաջ...

Այդ էր պատճառը, որ դեռ պատերազմի նախօրեակին հարիւրաւոր հայ անկիւններից ցանկացողներ եղան հարիւրներով ու հազարներով թռչել, անցնել պատերազմի դաշտը, կռւել՝ միւսների հետ կողք-կողքի՝ ստրկի ազատութեան համար: Բայց, դժբախտաբար, ինչ որ դիւանագիտական և քաղաքական պատճառներով ցանկալի չեղաւ գործին լայն ծաւալ տալու, և նա դարձաւ մասնաւոր, անհատական բնաւորութիւն կրող գործ...

Սակայն բուլղար կառավարութիւնը սկզբից մինչև վերջ գործին նայել է շատ լուրջ և ազգային տեսակէտից. և հենց այդ պատճառով էլ Հայկական վաշտը (Армянская рота) կրել է ազգային բնաւորութիւն, *ունենալով իւր ազգային դրօշակը, իւր հայկական կազմակերպութիւնը, այսինքն՝ հայ սպայազորայեանը, հայ կենսասպաները և հայ լեզուով վարժութիւնները՝ Վլովանդաները:*

Հայկական ազգային վաշտի՝ որպէս կատարեալ հայկական բնաւորութիւն ունեցող մի միութեան մասնակցութիւնը Բալքանեան պատերազմին մի պատմական խոշոր փաստ է մեզ համար, և մենք իրաւունք ունինք թէ պարծենալու և թէ արձանագրելու այդ փաստը ի գիտութիւն ամբողջ հայ ազգի և ապագայ սերունդների:

Ահա այդ է, որ մեզ դրդում է գրիչ վերցնել և հասարակութեանը ներկայացնել մեր այս համեստ աշխատութիւնը, հաւատացած լինելով, որ դէպի մեզ բոլորն էլ ներողամիտ պիտի գտնւին, քանի որ մեր գրիչը անզօր գտնեց Հայկական վաշտի ցանկալի նկարագիրը տալու: Յուսով ենք, որ կը ներւին մեր բոլոր թերութիւնները, քանի որ մենք, որպէս ականատես Հայկական վաշտի գործունէութեան, ցանկացանք միայն լոյս աշխարհ հանել նրա գործունէութիւնը և մեզ հետ մեր հայրենակիցներին էլ խնդակից ու մասնակից անել այն քաղցր ըոպէսներին, որ զգացել ենք մենք պատերազմի դաշտերում՝ տեսնելով մեր սիրելի ընկերների և եղբայրների քաջութիւնը և այլազգիներից լսելով նրանց կատարած զոհողութիւնների և քաջութիւնների գովասանքները և արժանաւոր գնահատութիւնները: Ո՞րն է դրանից աւելի բարձր, դրանից աւելի քաղցր բաւականութիւնը. ձրն է դրանից աւելի հպարտ, աւելի դուրեկան ցանկութիւնը:

Ահա այդ է պատճառը, որ մենք գրիչ ենք վերցնում լոյս աշխարհ դուրս բերելու Հայկական վաշտի գործերը: Մենք, որ սկզբից մինչև վերջ եղել ենք նրանց հետ, ուրախացել և տխրել նրանց հետ, տանջել և հրճել նրանց ցաւերով և ուրախութիւններով. մենք, որ պահպան հրեշտակի պէս հետևել ենք նրանց ամեն մի քայլին և ուր որ ձեռք չի հասել, խօսքով կամ գործով ենք պաշտպան կամ թարգման հանգիսացել նրանց ցաւերին, նրանց դարդերին և ուրախութիւններին թէ մեծերի և թէ օտարների առաջ,—այս օր էլ նոյնպէս մեր այդ համեստ դերն ենք կատարում դարձեալ յանուն ազգային գաղափարի, յանուն ազգային պատւի, յանուն ազգային պարտականութեան:

Օտար երկնքի տակ, մի հեռաւոր և խուլ անկիւնում ենք գրում այս տողերը, և մենք իքնիրս էլ զգում ենք, որ մեր թոյլ գրիչը դժւարանում է, անզօր

է արտայայտելու այն, ինչ որ եռում, բորբոքում է մեր հոգու մէջ, որ մեր գրչով չպէտքէ գրէր Հայկական վաշտի փառաւոր պատմութիւնը, բայց մենք հնազանդում ենք նախախնամութեան առաջ, և նախօրօք համոզած լինելով ընթերցողներին ներողամտութեան վրայ, կատարում ենք մեր սրբազան պարտականութիւնը:

Մ. ԲԱՆԵ ՍԻՆԻ

ՏԱՃԱԿԱՆ ԼՈՒԾԸ

Տաճկական լուծը... Ո՞ր հայը չգիտէ, թէ որքան ծանր, որքան դժոխային է այդ լուծը: Ո՞ր հայը չէ լսել այդ լծի տակ տանջւող ժողովրդի հեծկտանքը, լացն ու կոծը, անթիւ և անտանելի տանջանքները. ո՞ր հայը չէ տեսել իւր աչքերով այդ տաժանակիր լծի տակ մաշւող, արնաքամ եղող զոհերին՝ քաղցած ու ծարաւ, անտէր, անտիրական, մերկ ու տկուր, երկրէ երկիր թափառելիս, ցաւ ու կրակ հաց մուրալիս...

Սասունի կոտորածները, Պոլսի արիւնհեղութիւնները, Ադանայի ջարդերը, հարիւր հազարաւոր անթիւ, անմեղ զոհերի գերմարդկային տանջանքները, ճիչերն ու աղաղակները ո՞ր հայի սիրտը չեն այրել, կսկծացրել, բորբոքել. ո՞ր հայի աւանջները չեն խլացրել, շմեցրել, արիւնը երակներում սառցրել, կանգնեցրել:

Կարմիր սուլթանի դժոխք դարձած դըշախտանման երկիրը՝ չքնաղ Հայաստանը իր անպատ դարձած պողաբեր դաշտերով, իր կարմիր արիւնով ներկւած գետերով, լաց ու շիւանով

բռնւած դիւղերով ու քաղաքներով, ուր դժբախտ մայրն է լացում իւր խողխողւած գաւակների դիակներին և բռնաբարւած, անպատուած աղջկանց և հարսների վրայ, — օրին չէ ծանօթ այդ դժբախտ, հարստահարւած, տանջանքների և թալանների, կախաղանների և հալածանքների, սուգի և լացի երկիրը:

Տանջանք չմնաց, որ կրեց հայ ժողովուրդը, դառնութիւն չը մնաց, որ քաշեց հայ ժողովուրդը, հայ խաղաղ ու աշխատասէր ժողովուրդը դարերի, երկար դարերի ընթացքում. և նրա միակ փափագն այն էր, որ հանգիստ ապրի իր պապերի հողի վրայ, հայրենական յարկի տակ, իսկ այդ էլ կարմիր սուլթաններին շատ էր թւում, չափազանց մեծ արտօնութիւն էր երևում:

Սակայն եկան նոր ժամանակներ, նոր կարգեր, և սուլթանների երկրումն էլ, կարծես, փայլեց ազատութեան արշալոյսը, փայլեց, ուղարկեց մի քանի ճառագայթներ ազատութեան ծառաւ, հալ ու մաշ եղած դժբախտ ժողովուրդներին, վառեց նրանց յուսահատ, խաւար սրտերի մէջ մօտալուտ ազատութեան փայլուն ճրագը նոր, ազատ և երջանիկ կեանքի համար, բայց և իսկոյն մարեց, խաւարեց՝ նորից ծով-արցունք, նորից արիւն-կոտորած սփռելով երկրի բոլոր անկիւններում՝ վանից Բիթլիս, Բիթլիսից Ադանա, Ադանայից Մակեդոնիա — Շտիպ և Կոչան... Նորից դաւադրութիւններ, կոտորածներ, թալան-

ներ երկրի չորս կողմերում: Խաւարի ոյժերը, արիւնով սնւած, արիւնով մեծացած հրէշները չեն կարող հաշուել խաղաղ ապրուստի անկոտորած և անջարդ կեանքի հետ, անընդունակ են ապրելու մարդավայել կերպով, որովհետեւ ի բնէ գազաններ են և պէտքէ մնան գազաններ՝ մարդկային կերպարանքով և մարդկանց համար պատուհաս:

Ահա այդպիսի լծի, տաճկական լծի տակ տառապում էին Փոքր-Ասիայում հայ ազգը, իսկ Բալքանեան թերակղզու վրայ մակեդոնական ժողովուրդը, — երկու դժբախտ բախտակից քոյրեր, երկուսն էլ չնաշխարհիկ գեղեցկութիւնով, որի պատճառով բոլոր հարեանների ագահ և վաւաշոտ աչքերը յառած էին դէպի այդ անմեղ, հեզ ու խոնարհ կոյսերը՝ Հայաստան ու Մակեդոնիա:

Բայց Մակեդոնիան աւելի երջանիկ էր, քան իւր դժբախտ քոյրը. նրա չորս կողմը բնակւում էին իւր ցեղակիցները, ազատ եղբայրները, որոնք զիշեր ու ցերեկ, առաւօտ ու իրիկուն մտածում, խորհում էին իրենց քրոջ դառն վիճակի մասին և լուռ ու մունջ, անդադար պատրաստւում էին մի օր, մի յաջող ժամանակ ոտքի ելնելու, իրենց քրոջն ազատելու տաճկի ծանր լծի տակից:

Եւ եկաւ այդ յաջող բոլէն. հասաւ ազատութեան այդ տենչալի ժամը: Կարմիր գազանը պատերազմի բռնեց Իտալիայի հետ, որը ձգձգեց, բարդութիւններ առաջ բերեց և աւե-

լի անխուսափելի դարձրեց ընդհանուր Բալքանեան պատերազմի բռնկումը... Շախ և Կոչան քաղաքներում ռումբների պայթիւնը, կարծես, վերջին կաթիլն էր լցած ու լքած բաժակի մէջ և միևնույն ժամանակ ազդանշան Բալքանեան ազգերի համար շտապել, չկորցնել ոսկի ժամանակը: Շտապով կազմեց և կնքեց Բալքանեան դաշնակցութիւնը, որը և ոգևորած ազգերի բուն զգացմունքներին և ցանկութիւններին բաւականութիւն տալու համար՝ պատերազմ յայտարարեց Տաճկաստանին, իւր հնգադարեան արիւնքով, ոխերիմ թշնամուն:

Դրդաց երկինք, դրդաց երկիր, ինչպէս մի մարդ ոտքի ելան դաշնակից ազգերը, կազմ ու պատրաստ պատերազմի դաշտ նետեցին առիւծների պէս, ուրախ-զուարթ, երգ ու պարով. իսկ Տաճկաստանը, դեռ գոռոզ ու անխոհեմ, հեգնում, ծաղրում էր նրանց:

Բայց հասան առաջին յաղթութիւնների ձայները, եկան տաճկաց բանակների խայտառակ փախուստների և գերութիւնների լուրերը, ամբողջ աշխարհը լայն շունչ բաշեց, չժածկելով իւր ուրախութիւնն ու բաւականութիւնը: Շփոթեց տաճիկը, գլուխը կորցրեց, տեսաւ որ սրով ու հրով, ուժով և գոռոզութիւնով էլ չի կարողանալու երկիւղ, սարսափ տարածել և ազդել ազատածարաւ, անձնագոհ ժողովուրդների վրայ և դիմեց իւր սովորական, խարդախ միջոցին — բանակցութիւններին, երկար ու բարակ խորհր-

դակցութիւններին, միշտ յոյս դնելով դիպւածների, դաշնակիցների մէջ ցանուղ անհամաձայնութիւնների վրայ: Ոչինչ սակայն չօգնեց. և ստիպեց պատերազմի ելնել դաշնակիցների դէմ-յանդիման, կուի դաշտը դուրս գալ՝ փորձելու իր առասպելական, անհամար, բայց մութ ոյժերը:

Բալքանեան թերակղզին իւր բոլոր տարածութեան վրայ՝ Սև ծովից մինչև Եգէեան ծովը, Մարմարա ծովից մինչև Ադրիատիկը դրդում, որոտում էր հազարաւոր թնդանօթների անեղ գոռումից, երբ ծնունդ առաւ Հայկական վաշտը, որպէս փոքրիկ աղբիւր՝ զնալու միանալու մարդկային ծով-բանակներին՝ օգնութիւն հասցնելու իւր փոքրիկ թևով, բայց մեծ ոգևորութիւնով, իւր փոքր ուժով, բայց անյաղթ ոգով և անվեհեր ու հնգադարեան վրէժխնդրութիւնով վառւած սրտով:

II

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՇՏԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ

1.

1912 թիւ սեպտեմբերի 17-ին Բուլղարիան, Նրա հետ և միւս Բալքանեան պետութիւնները յայտարարեցին ընդհանուր մոբիլիզացիա — զինաւորումն: Թէ ինչպիսի ոգևորութիւն էր տիրում ամեն տեղ, և ինչպիսի ուրախութեամբ ընդու-

նեց ժողովուրդը այդ զինաւորումը, պարզ ապացոյց է այն, որ ամբողջ Բուլղարիան երկու օրւայ մէջ կազմ ու պատրաստ՝ բանակների բաժանւեց, իսկ մինչև 5—6 օր հասան Բուլղարիայի սահմաններից դուրս գտնւողները. և այդպիսով, դեռ մինչև պատերազմի յայտարարութիւնը, զօրքը պատրաստ, դիրքեր բռնած, անհամբեր հրամանի էր սպասում ջախջախելու թշնամու գլուխը:

Եւ այդ հրամանը եկաւ. հոկտեմբերի 5-ին յայտարարւեց պատերազմը և հենց առաջին իսկ օրերում Բուլղարների գէնքը փառքով ծածկւեց, նրանց արագ ու գաղտնապահ գործողութիւնները տւեցին փառաւոր յաղթութիւններ և հիացրին ամբողջ աշխարհը. Կիրկ-Ֆիլիսէ, Լուկ-Բուրգաս անմահացրին Բուլղար զինւորի անունը, նրա պողարիւն քաջութիւնը, նրա անձնուրաց առաջնադասումը, միշտ «յառնջ», «յառնջ դանակով» — „Напрѣдъ, на ножъ!“: Եւ ամբողջ աշխարհը ծափահարում էր այդ քաջերին, որոնք մինչև այդ ժամանակ անյայտ, խաղաղ գիւղացիներ էին և ապրում էին իրենց առօրեայ չարքաշ կեանքով:

Այդ ժամանակ ես տաճկաց մայրաքաղաքումն էի գտնւում: Մեռել, պապանձւել էր սուլթանների գեղեցիկ քաղաքը. ահը, սարսափը պատել էր ամենքին: Ծածուկ, փափսալով էին յայտնում միմեանց պատերազմի նորութիւնները, և նրանք չէին կարողանում իրենց ուրախու-

թիւնը ծածկել դաշակիցների յաջողութեան առթիւ, երկիւղածութեամբ չորս կողմերն էին դիտում, մի գուցէ լրտեսները հետեւեն: Քաղաքում տիրում էր կատարեալ մեռելութիւն. ոգևորութեան, ուրախութեան նշոյլ անգամ չէր երևում:

Բուլղարների արագ, անսպասելի և անզուսպ գրոհի տակ, Բուլղար զինւորի «դանակի»*) առաջ չի կարողացել դիմադրել տաճիկ զօրքը, փախուստի է դիմել՝ ջարդւած, գզգզւած, անկարգ և անկանոն դրութեան մէջ: Հիւրանոցները, քարաւանսարանները լիքն են մուսաֆիրներով՝ հիւրերով — փախստական Ադրիանապոլսից և Եւրոպական Տաճկաստանի այլ տեղերից: Նոցա պատմածները, նոցա դրութիւնը ահ և սարսափ են ազդում ամեն տեղ, ամենքի վրայ: Ահա թէ ինչու է մեռել, ինչու է լռել սուլթանների քաղաքը, քաղաքների թագաւորը:

Իսկ երբ մի օր լուր տարածւեց, թէ Բուլղարական բանակը հասել և պաշարել է մայրաքաղաքից 20 վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնւող Չօլլուն, աննկարագրելի սարսափ տիրեց ամենքին: Լաց, կոծ էր, որ լաւում էր շատ տեղերից, ընդհանուր իրարանցում, յուսահատութիւն... Եւ լուրերը՝ մէկը միւսից վատ՝ բերնէ բերան էին անցնում (որովհետեւ ցենզուրան չէր թողնում ոչինչ տպել), աւելի բարդացնում դրութիւնը, աւելի յուսահատեցնում բնակչու-

*) Բուլղարական հրացանը ունի (շտիկի) տեղ դանակ ունի ծայրին:

թիւնը. սուտը ճշմարտից ջոկելն անհնար էր շատ անգամ:

Տաճիկը շանթահար, գլուխը կորցրած, յաղթւած, ցիրուցան, փախստական. «քաջ տաճկական բանակը» անարգւած, իւր հմայքը, անյաղթելիութիւնը, հին փառքը կորցրած — ահա ինչն էր մեռցրել, սպանել մայրաքաղաքի ոգևորութիւնը, ահա ինչն էր պատճառը ոչ տաճիկ խաւերի ուրախութեան ու հրճւանքի:

Այդ ճակատագրական դրութեան մէջ թողեցի ես Տաճկաստանի մայրաքաղաքը և անցայ Բուլղարիա:

Կատարեալ ուրիշ տեսարան, բոլորովին ուրիշ պատկեր, ուրիշ ապաւորութիւն:

Հենց որ Դանուբ գետի ափը հասայ և մտայ Բուլղարիա գնացող մի շոգենաւ, մնացի զարմացած. կարծես, շոգենաւի վրայ հարսանեաց հանդէս էր կատարւում, մեծ խնջոյք կար. երգ, երաժշտութիւն, պար, ճառաբանութիւն, կենաց բաժակներ, ծիծաղ, խնդրութիւն, անսահման, անզուպ ուրախութիւն էր, որ լսւում էր նաւի ամեն մի սենեակից, ամեն մի նկուղից: Որոտընդոստ կեցցէներ և ուռաներ էր, որ թընդացնում էին օդը շոգենաւից և ցամաքից, ուր խոնւած ժողովուրդը զիմաւորում էր նորեկներին:

Մեծ դժւարութեամբ տեղ գտայ շոգենաւի մէջ. բաւական ժամանակ մնացել էի շարած, ոչինչ չէի հասկանում, չէի կարողանում ուշքս

հաւաքել, այնքան տեսարանը սրտաշարժ, ոգևորիչ, անկեղծ և մխիթարական էր: Շոգենաւը ծայրէ ծայր լիքն էր ուրիշ երկիրներից հայրենիք շտապող պահեստի զինւորներով. դրանք էին ուրախութիւն անում, որ պատրաստ են մեռնելու հայրենիքի համար, որ վերջապէս հնարաւորութիւն են ստանում ստրուկ եղբօր ազատութեան համար կուելու, զոհելու: Մեռնելու այդպիսի պատրաստականութիւն, այդպիսի ոգևորութիւն ես ոչ թէ չէի տեսել, այլ չէի էլ երեակայել: Ահա դրանց էին ոգևորւած կեցցէներով ընդունում ամեն տեղ, ուր որ հասնում էր շոգենաւը: Բնուն, խլացուցիչ, արբեցնող ոգևորութիւն...

Պոլսի թշւառ պատկերը, անատոլցի տաճիկ զինւորների փաղիշահին երկար կեանք մաղթող խղճուկ աղաղակները, որոնք մի կատարեալ դիտոնանս էին լուռ փողոցների ամայութեան մէջ, իսկոյն չբացան իմ յիշողութիւնից. ես էլ բռնկւեցի այդ երիտասարդ, անձնէր, գաղափարական ոգևորութեամբ:

— Կեցցէ Բուլղարիան, կեցցէ Մակեդոնիան:

Հասանք Ռուշչուկ, ուր ոգևորութիւնը, կարծես, հասաւ իւր զաղաթնակէտին թէ զիմաւորողների և թէ եկողների կողմից: Այժմ էր երբ յիշում եմ այդ բոլակները, հաւատա չե գալիս, թէ այդպիսի ուրախութիւն, այդպիսի սրտակցութիւն, համերաշխութիւն, իրաւ, կա-

842-89

քող է տեղի ունենալ մի պատերազմի առթիւ. պատերազմի, որը շատ-շատերից պէտք է խլէ իրենց հարազատներին, իրենց սիրելիներին, իրենց կերակրողներին: Ի՞նչ փոյթ, բայց չէ՛ որ կազաուի իրենց եղբայրը, հինգ դարուց ի վեր տաճկի ծանր լծի տակ տանջւող, մարդկային իրաւունքներից զուրկ դժբախտ մակեդոնացին:

Նոյնը, ինչ որ շոգենաւի մէջն էր, կրկնւում էր երկաթուղու գնացքում. էլի նոյն ուրախութիւնը, նոյն ոգևորութիւնը: Սակայն գիւղերը և կայարանները դատարկ էին. երևում էին կանայք միայն, որոնք ձեռնքերը կրծքներին ծալած, տխուր ու տրտում կանգնած՝ դիտում էին գնացքը և թախծոտ երեսով իրենց հեռու գնացած ամուսիններին ու որդիներին էին յիշում: Բացի կանանցից, ծերունիներն էին, որ զինւոր դարձած, հրացանն ուսին, երիտասարդացած, վատհօրէն քայլում էին՝ գծի վրայ պահապանի դեր կատարելով: Եւ այսպէս, ծերերն անգամ իրենց ցուպերը հրացանների էին փոխել:

Երբեմն պատահում էինք սայլերի անվերջ քարաւանների, որոնք պատերազմական մթերքներ էին տանում բանակների համար, իսկ ընդհանրապէս ամայութիւն էր տիրում չորս կողմում, որովհետև բոլոր տղամարդիկ գնացել հեռացել էին երկրից պատերազմի դաշտ, թողել էին դաշտային գործ, վար ու ցանք, տնային աշխատանք և դուրս եկել ընդհանուր գործի համար իրենց ձիերով, եղներով և սայլերով օգնելու

կուռողներին, անհրաժեշտ նիւթերը մատակարարելու նրանց: Ամայութիւն էր, բայց ոչ մեռելութիւն. միայն գործունէութեան դաշտն ու եղանակն էր փոխւած, նոր, անսովոր ասպարէզ բացւած:

2.

Հոկտեմբերի 16-ն էր. ուշ գիշերին ես հասայ բուլղարական մայրաքաղաքը — Սոֆիա: Հիւրանոցներում տեղ չկար. շատ դռներ բաղխելուց յետոյ, հազիւ մէկ հիւրանոցում մի սենեակ գտայ:

Միւս առաւօտ շատ վաղ արթնացայ, որովհետև փողոցից լսող աղաղակները, ձայները, երգերը և երաժշտութիւնը չէին թողնում, որ մարդ քնի: Դուրս ելայ փողոց. զօրամասերը մուգիկայով գնում են հա գնում: Զինւորներ, նորեկներ փողոցներով դէս ու դէն են անցնում. լրագրավաճառ փոքր երեխաներ իրենց զիւ ձայնով ականջներ են խլացնում. սայլեր, կառքեր, շարժում, շարժում... Եւում են փողոցները:

Հարց ու փորձ անելով գնացի Ղուկաս Մինասեանի սրճատունը, ուր պէտք է գտնէի մեր հռչակաւոր Անդրանիկին: Մի գաւաթ տաճկական սուրճ պատւիրեցի ծառային և հարցնելով տեղեկացայ, որ Անդրանիկը սրճարանումն է: Սրճարանը լիքն էր ժողովրդով, որը ոգևորւած՝ քաղաքական գրութիւնն էր քննադատում: Ծառային խնդրեցի, որ յայտնի Անդրանիկին, թէ

կամենում եմ նրան տեսնել կարևոր գործով: Չանցաւ մի քանի րոպէ, սեղանիս մօտեցան երկու անձնաւորութիւն. մէկը բարձրահասակ, յաղթանդամ և շնորհալի կազմաւածքով, գեղեցիկ և ազդու դէմքով, արծւի աչքերով, որոնց մէջ կրակ, ոյժ, կամք և վճռականութիւն էր փայլում,—իսկ միւսը կարճահասակ, դեղնած դէմքով, մեղմ և անուշ քայլաւածքով մի պարոն: Ինչ ասել կուզի, որ առաջինն էր սարերի արծիւը, քաջ Անդրանիկը: Նրա հանդիպումը ահագին տպաւորութիւն թողեց ինձ վրայ: Իսկապէս քաջի, անվախի, անսասանի և իշխողի, հպատակեցնողի ներգործութիւն է անում Անդրանիկը իւր ամբողջ կազմաւածքով, իւր ամբողջ էութեամբ, իւր վառվռուն, կրակոտ աչքերով: Միւսը սրճարանապետ Դուկաս Մինասեանն էր:

Այդտեղ երկար չխօսեցինք. չէր էլ սիրում Անդրանիկը երկար խօսել, դատել. նա գործի մարդ էր, կենդանի գործի, իսկ երկուսիս գործն էլ շատ պարզ էր—եկել էինք կամաւոր օգնութիւն հասցնելու բարեկամ ժողովրդին: Միայն այնքանն իմացայ, որ կայ մի ամբողջ կամաւորութիւն, որի մէջ է հայ խումբը՝ թւով 200—250 մարդ: Բնական էր, որ ես էլ, իբրեւ հայ և նոյն նպատակով եկած, պէտքէ մասնէի Անդրանիկի խմբի մէջ: Ժամանակ չկորցրինք, իսկոյն շտապեցինք կամաւորութեան շտաբը—գրեւոր: Հայկական խումբը երրորդ բրիգադայի մէջ էր, ուստի իսկոյն դիմեցինք այդ բրիգադայի հրամա-

նատար փոխ-գնդապետ Ալէքսանդր Պրոտոգերովին: Շտաբը լիքն էր մարդկանցով, ներս ու դուրս անելը չէր դադարում. հագուստեղէն էին տանում, բերում: Նուում էր աշխատանքը, տիրում էր ազմուկ, իրարանցում:

Պրոտոգերովը Անդրանիկին տեսնելուն պէս մօտեցաւ և սիրալիր բարևեց: Երբ ինձ ներկայացրին և բացատրեցին գալուս նպատակը, նա չափազանց ուրախացաւ և իսկոյն ինձ տարաւ ներկայացրեց զենեքալին: Դուրս եկաւ, որ ես շատ յարմար ժամանակ եմ եկել, այլ կերպ շատ նեղութիւն պէտքէ կրէին, որովհետեւ ամբողջ բրիգադան կազմ և պատրաստ է ամեն րոպէ ճանապարհ ընկնելու, բայց պակասում է միայն... բժիշկը. այնպէս որ Պրոտոգերովը վճռական կերպով մերժեց ինձ միայն հայկական վաշտի վրայ կարգել, կարգեց ամբողջ բրիգադայի վրայ:

— Հայկական վաշտն էլ իմ բրիգադայի մէջ է. միաժամանակ կրկինիք թէ հայկական վաշտի և թէ ամբողջ բրիգադայի բժիշկ, այլապէս առանց բժշկի պէտքէ մնայինք,—ասում էր Պրոտոգերովը, որ շատ լաւ ուսներէն էր խօսում: Նա այնքան դուրեկան և համակրելի մարդ էր, որ անհնարին էր նրա ասածը չկատարել: Այդպէս էլ եղաւ. զենեքալը տեղնուտեղը ստորագրեց հրամանը և ես հենց նոյն րոպէին մտայ պաշտօնիս մէջ:

Պրոտոգերովը հրաւիրեց մեզ միասին մեծ հրապարակը գնալ, ուր կամաւորները վարժու-

թիւններ են կատարում: Ինչ ասել կուզի, որ ես իսկոյն համաձայնեցի, քանի որ փափագում էի որքան կարելի է շուտով տեսնել կամաւորներին, որոնց թւումն էին և մեր հայերը:

Ճանապարհին Պրոտոգերովը շտապով ծանօթացրեց ինձ կամաւորների կազմակերպութեան հետ, որի ամենաեռանդուն կազմակերպողներէց մէկն էլ ինքն էր:

3.

Պրոտոգերովը, ինչպէս վերև ասացի, փոխգնդապետ էր և ծագում էր Մակեդոնիայի Օխրիդ քաղաքից: Նա իւր ամբողջ կեանքը նւիրել էր իւր հայրենիքի ազատութեան գործին, և այդ պատճառով քանիցս անգամ թողած իւր զինւորական պաշտօնը՝ խմբեր կազմակերպելով անցել է Մակեդոնիա և այնտեղ կռիւ մղել տաճիկ զինւորների և բաշիբոզուկների դէմ: Երեք անգամ անցել է նա սահմանը և ամեն անգամ էլ կատաղի կռիւներ է ունեցել տաճիկ զօրքերի հետ, նոյնիսկ երեք էլ վէրք է ստացել, վերջին անգամին շատ ծանր, այնպէս որ հազիւ գերի բռնւելուց ազատւել է իւր մի զինւորի ձեռքով, որը իւր ուսերի վրայ ամբողջ երկու օրւայ ճանապարհ տարել է իւր սիրելի խմբապետին— փոյլօղային: Նա 49 տարեկան, գեղեցիկ տղամարդ էր, չունէր այս աշխարհում և ոչ ոք. հոգեպէս և մարմնապէս անձնատուր էր եղած մակեդոնական դատին և մեծ ազդեցութիւն ունէր

բոլոր խաւերում. նրա ահագին ծանօթութիւնները և ժողովրդականութիւնը ոչ ոք չունէր:

Շատ կրթւած և պատրաստւած մարդ էր. ապրել էր երկար ժամանակ արտասահմանում և գիտէր լեզուներ:

Վերջին դէպքերի ժամանակ մեծ դեր է խաղացել. կազմակերպել է Սոփիայի մէջ ահագին միախնդ-ցոյցեր, ժողովներ է կայացրել երկրի բոլոր քաղաքների պատգամաւորների մասնակցութեամբ, որոնք ամեն տեղ վերջացել են միևնոյն օգը թնդացնող պահանջով— պահել իւր իրաւունքները: Նրան թողնել զինւորական ծառայութիւնը. և Պրոտոգերովն իսկոյն փոխեց հագուստը և աւելի մեծ եռանդով անձնատուր եղաւ իւր զաղափարի իրազօրծմանը: Մակեդոնական կոմիտէն ընդհանուր ժողով գումարեց Սոփիայում նոյն Պրոտոգերովի և նրա ընկերների նախաձեռնութեամբ: Ժողովի մէջ արտասանած ճառերը արդէն ոչ թէ յեղափոխական, այլ ապստամբական էին: «Թող թագաւորն իմանայ, որ եթէ պատերազմ չյայտարարի, նրա համար կայարանում պատրաստ է գնացքը, բարձր թող գնայ այնտեղ, որտեղից եկել է», ասում էր հռետորներից մէկը, աւելի մեղմ կերպով արտայայտելով այն, ինչ որ ուրիշները բացարձակ էին պահանջում՝ «պատերազմ կամ ներքին յեղափոխութիւն»:

Այդ ժողովների, ցոյցերի, ճառերի հետևանքն այն եղաւ, որ կառավարութիւնը թողեց իւր տատանող դիրքը և կտրուկ միջոցներ ձեռք առնելով՝ արագ-արագ սկսեց պատերազմի պատրաստել: Այդ օգոստոսին էր, իսկ սեպտեմբերի 17-ին ընդհանուր զինակոչի հրովարտակը դուրս եկաւ:

Պրոտոգերովը, որ այդպիսով հասաւ իւր նպատակին, զինւորական նախարարի մօտ կանչեց և նրան առաջարկեց մակեդոնացիներից կազմակերպել մի օժանդակիչ զօրամաս, որի ծախքերի մի մասը պիտի հոգար կառաւարութիւնը, իսկ միւս մասը Բուլղարիայի մակեդոնացի տարրը և հասարակութիւնը: Ինչ ասել կուզէ, որ ցնծութեամբ ընդունեց այդ առաջարկը, և աշխարհիա բոլոր կողմերից սկսեցին օգնութեան գալ թէ՛ դրամով և թէ՛ իրենց անձով դժբախտ Մակեդոնիայի ցիրուցան եղած զաւակները: Կազմեց կոմիտէ, որը կոչեր արաւ հասարակութեան և, առհասարակ, գործի գլուխն անցաւ: Ժողովեց մեծ դումար, և մօտ 12 — 15 հազար էլ երիտասարդներ՝ ամեն դասի և դասակարգի՝ մտան որպէս կամաւորներ:

Ահա այդ ընդհանուր ոգևորութեան ժամանակ էր, որ Բուլղարիայի հայերն էլ վճռեցին իրենց մասն ունենալ այդ կամաւոր օգնութեան գործի մէջ: Հայ երիտասարդները, որոնք Բուլղարիայում ապաստան էին գտել և օրէնքով ազատ էին զինւորագրութիւնից, հարիւրներով թափւեցին

Սոֆիա, կամենալով կամաւոր մտնել, պատերազմի դաշտ գնալ: Հայ վաճառականութիւնը նոյնպէս վճռեց մասնակցել ընդհանուր գործին նիւթական օժանդակութեամբ:

Բայց երբ սարերի արծիւ, ասլան-բալասի քաջ Անդրանիկը Վառնայից սլացաւ ու Սոֆիա հասաւ, զրութիւնը իսկոյն փոխւեց. հայերը վճռեցին մի առանձին վաշտ (ռոտա) կազմակերպել և գնել Անդրանիկի տրամադրութեան տակ: Կարելի էր միթէ ուրիշ կերպ. Անդրանիկը գնայ պատերազմ և չունենալ գոնէ մի վաշտ հայ քաջեր... Սկսեցին բանակցութիւններ Պրոտոգերովի հետ, որը և իսկոյն համաձայնեց և սարքեց գործը. վաշտը բաղկացած կը լինի միայն հայերից, հայ սպայից, հայ ենթասպաներից և կը պահպանուի մասամբ հայ ժողովրդի դրամական օժանդակութիւնով. Անդրանիկն էլ կը լինի վաշտի հոգին, նրա փառքն ու պարծանքը, նրա բարձրագոյն իշխանաւորը: Անդրանիկին առաջարկեց գտնել մի հայ սպայ և ներկայացնել 'ի հաստատութիւն: Այդպիսին էլ շուտով ներկայացաւ և պատշաճաւոր կերպով նշանակեց ու հաստատուեց: Դա բուլղարական պահեստի ենթասպաների դալրոցն աւարտած և պող-պորուչիկ կարգւած Գարեգին Նժդեհն էր՝ երկար գանգուր մազերով, գեղեցիկ դէմքով, սև, կրակոտ, փայլուն աչքերով, նուրբ կազմաւածքով մի 24 տարեկան վառվռուն երիտասարդ՝ կեանքը գաղափարին նւիրած, ստրկի ազատութեան հա-

մար տանջած և տանջելիս, մարմնով փխրուն,
բայց հոգով տոկուն, ընկերի համար մեռած,
ամեն ըոպէ պատրաստ իւր անձը զոհելու, ամեն-
քին սիրելի Գարեգին Նժդեհը:

Հայ հասարակութիւնն էլ իւր կողմից մի
մարմին ընտրեց, որը սկսեց դրամ ժողովել և
հագուստի, ոտամանների հարկաւոր պատրաս-
տութիւնները տեսնել: Կանայք էլ նմանապէս
անմասն չմնացին, նրանք էլ իրանց կողմից սպի-
տակեղէնի և այլ բաների հոգսը քաշեցին, իսկ
օրիորդները իրենց ձեռքով գործեցին մի ազ-
գային դրօշակ, որպէսզի ասես թէ արձագանգ
տան բանաստեղծի խօսքերին, թէ

Ահա, եղբայր, քեզ մի դրօշ,
Որ իմ ձեռքով գործեցի,
Գիշերները ես քուն չեղայ,
Արտասուքով լացի:

Այդպիսով հայ օրիորդները դրօշ գործեցին,
տւին իրենց եղբայրներին, որ գնան մեռնեն
Մակեդոնիայի ազատութեան համար, որովհետեւ
«ամենայն տեղ մահը մի է, մարդ մի անգամ
պիտ մեռնի»...

4.

Հրապարակը, որ մի ընդարձակ տեղ էր,
լիքն էր մարդկանցով, որոնք զինավարժութիւն-
ներ էին անում: Առանց հրացանների էին բո-
լորն էլ, և այդ էր, որ մեծ ցաւ էր պատճառում

ամենքին: Բուլղարիան զէնք չունէր, պակասում
էր 100,000 հրացան, բայց պատւիրել էին Աւ-
ստրիայում և սրտատրոփ ամեն օր, ամեն ըոպէ
սպասում էին ստանալուն:

Յանկարծ հայերէն լսեցի «մէկ, երկու. մէկ,
երկու». դրանք հայերն էին վարժութիւններ
կատարում հրապարակի մի մասում իրենց ենթա-
սպաների ղեկավարութեամբ փոքրիկ խմբակնե-
րով, իսկ նրանց հրամանատարը իր շուրջը հա-
ւաքած զինւորներին, կանոններ էր սովորեցնում:
Երազ չէր այդ, այլ կատարեալ իրականութիւն...

Նկատելով Պրոտոգերովին՝ հրամանատարն
իսկոյն «հանգիստ» գոչեց. իսկոյն ամենքն
իրենց տեղերում հանգիստ կանգնեցին: Հրամա-
նատարը սիրալիք բարեկեց հայերին, որոնք պա-
տասխանեցին նրան հայերէն՝ «բարի եկար, պա-
րոն փոխ-գնդապետ»:

Մի հայեացք ծգեցի ես ամբողջ վաշտի վրայ.
ինչ տղերք, ասլաններ, սարեր. կրակ էր ցայ-
տում նրանց աչքերից, իսկ հաստատ, հպարտ
շարժումները կեանք, կենդանութիւն, քաջու-
թիւն էին արտայայտում...

Պրոտոգերովը անցաւ միւս խմբերին տես-
նելու. ես մնացի հայերի մօտ՝ նայելու, անվերջ
նայելու և դիտելու նրանց: Վաղուցւայ ծանօթ
էինք նրանց հրամանատարի հետ, այնպէս որ
միմեանց հանդիպեցինք սիրով, եղբայրաբար:

Տղերքը, որոնք թւով մօտ 230 էին (ցան-
կացողներ թէև շատ կային, բայց չէին ընդուն-

ւում, որովհետեւ մի վաշտը ըստ օրէնքի 150—160 մարդ պէտքէ ունենար. միայն հայերին էին թոյլատրել աւելին ունենալ. դրանց թիւը յետոյ դարձաւ 275), շարունակեցին իրենց վարժութիւնները: Յետոյ հրամանատարը հաւաքեց բոլորին միատեղ և «ձախ թել սուս», մա՛րց» գոչելով ճաշելու տարաւ նրանց դէպի կազարման: Դա մի դպրոց էր, ուր ապրում էին նրանք: Մենք էլ հետեւեցինք նրանց:

5.

Կամաւորները մեծ մասամբ բաղկացած լինելով Մակեդոնիայի և Ալբանիոյի վիլայէթի բուլղարներէից, կամաւորութիւնն էլ ընդունեց այդ անունը, այսինքն սկսեց կոչել Մակեդոնո-Օդրինեան կամաւորութիւն (Македоно-одринско ополчение).

Ինչպէս վերև ասացինք, բուլղար կառավարութիւնը սիրով ընդունեց հայերի առաջարկը՝ կազմակերպել մի զուտ հայկական վաշտ հայկական սպայական կազմով և ղրօշակով: Եւ ահա կամաւորութեան հրամանատար գեներալ Գենեւ հոկտեմբերի 3-ին 1912 թ. հրամանի մէջ հետեւալ տողերը նւիրեց հայ գնդին.

Հրաման

Մակեդոնո-Օդրինեան կամաւորութեան

№ 2

ի ք. Սոփիա, 3 հոկտեմբերի 1912 թ.

հայկական
կազմակերպություն

§ 8. Իւր կամքով ներկայացած, ռուսահայտակ, պահեստի ենթասպաների դպրոցի պահեստի ենթասպայ Գարեգին Նժդեհին հրամայում եմ հաշւել կամաւորութեան մէջ սոյն տարւայ սեպտեմբերի 23-ից: Նոյն մարդուն եմ յանձնարարում հայ կամաւորներից կազմակերպել մի հայկական վաշտ:

Կամաւորութեան հրամանատար՝

(ստոր.) գեներալ-մայոր Գենեւ.

Շտաբի կառավարիչ՝

(ստ.) ընդհանուր շտաբի մայոր Դարվինգով.

Ճիշտ է. երրորդ Մակեդոնո-Օդրինեան բրիգադայի ագիտանտ՝ պորուչիկ Մանուկի.

Հոկտեմբերի 8-ին հայկական վաշտն արդէն կազմ ու պատրաստ էր և հենց այդ օրն էլ նրա հրամանատար Գարեգին Նժդեհն այդ մասին ղեկուցեց իւր բարձր իշխանութեան հետեւալ կերպով.

Մակեդոնո-Օդրինեան

կամաւորութեան

հայկական վաշտ.

№ 1

8-ին հոկտեմբերի 1912 թ.

Սոփիա.

Կամաւորութեան

հրամանատարին,

այստեղ.

Զեկուցում.

Զեկուցանում եմ Ձեզ, պարոն գեներալ, որ այսօր կազմակերպեցի հայկական վաշտը՝ բաղկացած մի սպայից և 230 կամաւորներից:

Նոյն թւից վաշտը կերակուր է ստանուս
VIII կոստուրեան դրուժինայից:

Վաշտի հրամանատար՝
պող-պորուչիկ Գարեգին Նժդեհ:

Հոկտեմբերի 8-ին խուռն բաղմութեան ներ-
կայութեամբ հայկական եկեղեցու մէջ կայացաւ
գրօշակի օծումը: Վաշտի հրամանատարը մի կրա-
կոտ ճառ արտասանեց զինուորներին, ասելով,
թէ պէտք է երգենք, որ թշնամին երբեք մեր
մէջքը չի տեսնելու, որ մեր կրծքերը և ճակատ-
ներն ենք դէմ անելու թշնամու գնտակներին.
և վերջացրեց հետեւեալ խօսքերով. «Մեր գրօշա-
կի առաջին օծումը կատարւեց այստեղ, եկեղե-
ցական արարողութեամբ, իսկ երկրորդ և իսկա-
կան օծումը կը կատարւի կուի դաշտում թնդա-
նօթների և հրացանների նւագի տակ»:

Իսկ երբ հոկտեմբերի 16-ին վերջնականա-
պէս կազմակերպւեց Պրոտոգերովի երրորդ բրի-
գատան, հայկական վաշտը մտաւ նրա մէջ՝ կազ-
մելով տասններկուերորդ դրուժինայի երկրորդ
վաշտը: Ահա և այդ դրուժինայի առաջին հրա-
մանը, որի մէջ յիշուած է և հայկական վաշտի
մասին.

Հրաման

12-րդ Լոգէնգրագեան դրուժինային.

№ 1.

Սոֆիա, 20 հոկտեմբերի 1912 թ.

§ 5. Երկրորդ (հայկական) վաշտի հրամա-
նատար եմ նշանակում պող-պորուչիկ Գարեգին
Նժդեհին:

Դրուժինայի հրամանատար՝
պող-պորուչիկ Կուրեւ.

Այդպիսով ուրեմն, հայկական վաշտը կազմ
և պատրաստ, որպէս միութիւն, մտաւ Մակե-
դոնօ-Օդրինեան կամաւորութեան երրորդ բրի-
գադայի տասններկուերորդ դրուժինայի մէջ,
նրա երկրորդ վաշտը կազմելով և բաղկացած էր
230 կամաւորներից, մէկ սպայից և մէկ «վոյ-
վոդա»-հերոսապետ Անդրանիկից: Եթէ մինչև
այժմ Տաճկաստանի դէմ պատերազմի դաշտ էին
դուրս եկել չորս դաշնակից պետութիւններ՝
Բուլղարիա, Սերբիա, Սև լեռն և Յունաստան,
այդ օրւանից արդէն դաշնակից ազգերի թիւը
դարձաւ հինգ, որովհետև հայ ազգն էլ պաշ-
տօնական կերպով՝ իւր օրդինների մասնակցու-
թեամբ՝ մտաւ այդ դաշնակցութեան մէջ իւր
դարաւոր կատաղի և վայրենի թշնամու դէմ, որ
իւր տիրապետութեան ամբողջ ընթացքում այր-
ւած զիւղերի միտով և ծխով է խաւարեցրել
հայոց երկինքը, իւր վայրագութիւններով և դա-
ղանութիւններով արեան ծով է դարձրել հայոց
երկիրը, իւր դժոխային դաւադրութիւններով և
տանջանքներով աշխարհի չորս կողմն է ցրել
թափառական, մուրացկան հայ ժողովուրդը, որ

քաղցր Հայրենիքի կարօտն է քաշում օտար երկիրներում, օտար երկնքի տակ:

«Հայրենիքի ծուխն անգամ քաղցր և դուրեկան է մեզ համար»... Ահա, հայրենիքի, այդ «ծուխի» համար է, որ ազգեր զինւեցին և Տաճկաստանի դէմ ելան ազատելու մակեդոնացիներին, թոյլ տալու նրանց ազատ ապրել իրենց հայրենի յարկի տակ, պապական օջախի շուրջը և ազատօրէն շնչել այդ օջախի «ծուխը»... Հայն էլ, որ նոյն դրութեան մէջ էր, նոյն գաղափարը, նոյն իրէալն ունէր, միացաւ նրանց իւր հոգու ամբողջ զօրութեամբ՝ փաստօրէն մի վաշտ կտրիճներ ուղարկելով պատերազմի դաշտը:

Տաճկաստանի լծի տակ հեծող և տառապող հինգ ազգութիւններ պատերազմի ելան իրենց տանջողի, իրենց արիւնը քամողի դէմ, ելան խիզախօրէն, որ ջախջախեն, փշրեն անիրաւ գաղանի գլուխը և ազատեն ստրուկ եղբօրը, որովհետեւ համոզւած էին, որ միութեան մէջ է ոյծը:

III

Անցան մի քանի օրեր: Մեր համբերութիւնը սպառել էր. մեր խօսակցութեան առարկան միշտ միեւնոյնն էր, թէ երբ ենք, վերջապէս, ճանապարհ ընկնելու դէպի դաշտ... Օրական երկու երեք անգամ գնում էինք շտաբ իմանալու, թէ երբ պիտի ուղևորւենք: Մեզ թւում էր, թէ

պատերազմը վերջանալու է առանց մեր մասնակցութեան, որ ժամանակ չենք ունենալու նոյնիսկ Սոֆիայից էլ դուրս գալու. գոնէ խաղաղութիւնը թող մեզ պատերազմի ճանապարհին գտնի... Փոխ-գնդապետ Պրոտոգերովը, որին միշտ դիմում էինք միեւնոյն գնալու հարցով, մտախոհ կերպով միշտ պատասխանում էր, թէ երևի վաղը դուրս կը գանք: Փաստն այն էր, որ հրացանները դեռ չէին հասել և մեր սպասելու պատճառն այդ էր, բայց մեզ չէին ասում, ի հարկէ, այլ պատճառաբանում էին, թէ դեռ պատրաստ չեն և այլն... Տանջւում էին իրենք, բայց տանջում էին և մեզ...

Վերջապէս հոկտեմբերի 22-ի երեկոյեան Պրոտոգերովը յայտնեց, որ վաղը, 23-ին, ամբողջ երրորդ բրիգադան պէտք է ոտքով ճանապարհ ընկնէ դէպի կուղաշտ անյայտ ուղղութեամբ: Նոյն օրն ամեն հրամանատար կրստանայ իւր մարշրուտը...

Լուրը կայծակի արագութեամբ հասաւ ամենքի ախանջին, թնդացրեց բաղաբը, ոտքի կանգնեցրեց բոլորին:

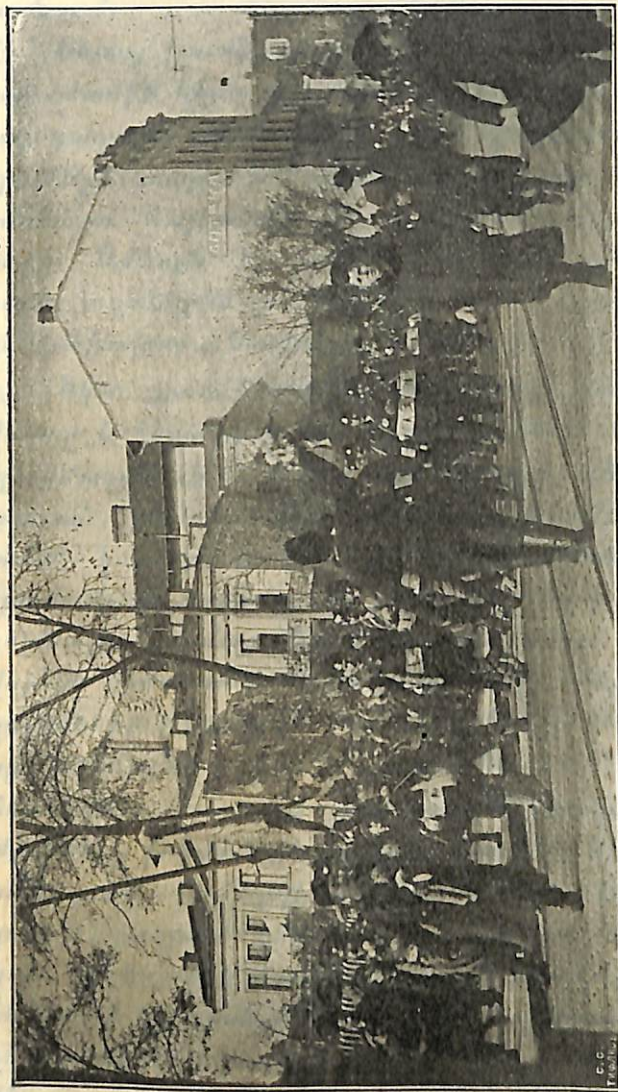
Հայկական վաշտն էլ այդ երեկոյեան իւր բոլոր պատրաստութիւնները տեսաւ, իւր պակասները հնար եղածին չափ լրացրեց և անհամբեր սպասում էր վաղւայ օրւան: Առաւօտեան վաղ բոլորն էլ կազմ ու պատրաստ վերկացան և շարւեցին դպրոցի բակում, ուր նրանց հրամանատարը վերջին ստուգումն էր կատարում: Բո-

յորն էլ ուրախ, երջանիկ էին, որ վերջապէս
գնում են...

Ժամի 8-ին եկաւ Անդրանիկը՝ գառան մոր-
թու փափախը գլխին, երկարավիզ կօշիկները
ոտներին, անբաժան մառազէն էլ կողքին կա-
պած. գեղեցիկ և ոգևորւած, կտրուկ և վճռա-
կան: Տիկիներն ու օրիորդները ծաղիկներով
զարդարեցին թէ նրան՝ վաղեմի հերոսին, թէ
միւսներին՝ ապագայ հերոսներին:

Սումբը փողոց դուրս եկաւ և կարգով շար-
ւեց մայթի վրայ, խառն ի խառն բազմութեան
ներկայութեամբ: Երաժշտութիւնը խմբի գլուխն
անցաւ և սկսեց նւագել: Սումբը շարժւեց՝ իւր
գլուխ ունենալով Անդրանիկին և Գարեգինին,
որը իւր նոր սպայական գեղեցիկ զգեստով աւելի
երկնային քերովբէի էր նման իւր գեղեցկութիւ-
նով և երկար գանգուր մազերով. կատարեալ
քերովբէ, երկար, շողշողուն սուրը ձեռին...

Զինուորական քայլով, համերաշխ, աշխոյժ և
լուրջ, ազգային դրօշակը լայն պարզած՝ գնում
էին աղբըքը փողոցներով դէպի «Ազատարար
թագաւորի» (Ալէքսանդր Բ.) արձանը, ուր
վճռել էին մի եղբայրական ցոյց կատարել:
Հենց որ հասան արձանին, կարգով շրջապատե-
ցին նրան: Գարեգինը բարձրացաւ արձանի
ոտքերի մօտ և մի զգացւած ճառ արտասանեց
համերաշխութեան, եղբայրութեան մասին, որ
բուն ոգևորութեամբ ընդունւեց ուկնդիր բազ-
մաթիւ հասարակութեան կողմից: Կեցցէների

Սոփիայի փողոցներում 23-ին հոկտեմբերի 1912 թ.

և ուռաների աղաղակները մինչև երկինք էին հասնում:

Յետոյ խումբը գնաց նկարեց և ապա որոշւած ժամին եկաւ պայմանաւորւած տեղը, ուր հայ գաղութը սպասում էր նրան՝ վերջին անգամ հրաժեշտ տալու և վերջին անգամ իւր աչքով տեսնելու հայկական վաշտը և լսելու հրամանները: Ամենքն էլ իրանց հետ որևէ բան էին բերել տղաներին բաժանելու համար՝ քաղցրեղէն, ծխախոտ, ծաղիկներ և այլն:

Եկաւ դրուժինայի հրամանատարը, ստուգեց վաշտը և հրամայեց ճանապարհ ընկնել: Բոպէն պատմական էր և փառաւոր: Տղերքը գեղեցիկ շարւած, իսկական զինուորների պէս լուրջ և հաստատ՝ կատարում էին իրենց հրամանատարի հրամանները, որը նրանց շարում էր «պոխոդնա-կոլոնայի» համար: Եւ վերջապէս, երբ հնչեց վերջին կոմանդան՝ «ձախ թևդ առաջ—մարշ»,— կեցցէները թնդացրին օդը, ծաղիկները թափեցին տղերանց գլխին, «ցտեսութիւն», «բարի ճանապարհ», «բարով յետ դար» բացականչութիւնները խառնեցին, կորան տղերանց ներդաշնակ, քաղցր քայլերգի հնչիւնների մէջ... Ուրախ, զւարթ, քայլում էին տղերքը երգելով հայկական երգեր, իսկ ժողովրդի խուռն բազմութիւնը հետևում էր նրանց զեռ երկար ժամանակ, մինչև որ արդէն քաղաքը մնաց նրանց յետևում, հեռու, որովհետեւ տղերքը ոգևորութիւնից քայլում էին շատ արագ և չէին նկատում, որ այդ-

պիսով արդէն անցել են մի քանի քիլոմետր առանց շունչ առնելու անգամ:

Օրը գեղեցիկ էր ու պայծառ, արեգակն էլ փայլում էր երկնքում, թէև չէր այրում սովորական տաքութիւնով, որովհետեւ տարւայ ցուրտ ժամանակն էր. երբեմն փչում էր հիւսիսային սառը քամին:

IV.

Մեր բրիգադան պէտք է ուժով գնար մինչև Սերամբէյ կոչւած երկաթուղու կայարանը, ուր գնացք պիտի նստէր և դէպի կուի դաշտ ճանապարհէր: Սոփիայից մինչև Սերամբէյ կը լինի 120 քիլոմետրից էլ աւելի: Աւելացնեմ, որ այդ բոլոր տեղերը դեռ Բուլղարիայի սահմաններումն են և որ մեր ճանապարհը անցնում էր բուլղարական գիւղերով և քաղաքներով, ինչպէս՝ Պանչարեւօ, Սամոկով, Դոլնա-Բանիա և այլն:

Առաջին օրը, երբ ուշ գիշերին հասանք նշանակած գիւղը, ուր պէտք է գիշերէինք, արդէն սաստիկ ցուրտ էր, իսկ առաւօտեան արդէն անձրևախառն ձիւն էր եկել, որից ցելս էր գոյացել ճանապարհներին և քայլելը դժւարացրել:

Սակայն դեռ ամենքն էլ անտրտունջ, արագ քայլում էին, չնայած որ տաք հագուստ չունէին. կառավարութիւնը ոչ ոքի ոչինչ չէր բաժանել շունենալու պատճառով: Իսկ արեւմտեանն*) այնքան վատ էին, որ արդէն ծակել, փուլ էին

*) Բուլղարական զօրքը մեծ ժառանգ տրեխ է հագնում:

եկել, և շատերն արդէն կիսաբոբիկ էին քայլում, բայց քայլում էին՝ ոչ մի բանի վրայ ուշադրութիւն չդարձնելով:

Որովհետեւ մեր կամաւորութեան մէջ դեռ մեծ կարգ ու կանոն չկար, սպաներն անփորձ, պահեստից կանչւածներ էին, ուստի դեռ ոչ ուտելն էր կանոնաւոր, ոչ գնալը, ոչ էլ նոյն իսկ հանգստանալը: Պակասութիւններ շատ կային. ոչ մի ծառայութիւն դեռ իւր նորմալ, կանոնաւոր ճանապարհը չէր մտել. օրինակ՝ տեսնում ես մի վաշտ արդէն պառկում է քնելու, իսկ միւսը դեռ կերակուր չէ կերել. մէկը իւր խոհարարներին առաջ է ուղարկել և վաղօրօք տաք կերակուր է պատրաստել տւել իւր վաշտի համար, իսկ միւսը ցամաք հացով և պանրով է անցկացնում օրը...

Մեր տղերքն էլ են մեծ նեղութիւններ և զրկանքներ կրել թէ կերակրի և թէ ուրիշ յարմարութիւնների կողմից. սակայն տրամադրութիւնն այնպէս էր, որ ցամաք հաց ունենալուց էլ իրենց երջանիկ էին զգում և ուրախ ու զւարթ երգեր էին երգում: Բայց դժբախտութիւնը նրանումն է, որ այդ ցամաք, սև հացն էլ էր շատ անգամ բացակայում: Տրտունջ, դժգոհութիւն չէր լսում:

Նղանակը քանի գնաց վատացաւ. տեղացին անձրև ու ձիւն. սաստիկ ցելսը պատեց ճանապարհները և անհնարին դարձրեց քայլելը, իսկ մի ամբողջ օր, երբ բարձրանում էինք մի լեռան վրայով, ցրտի և ձիւնի ազդեցութեան տակ

ճանապարհը սառել էր և ոտք կոխել չէր լինում, իսկոյն մարդ սայթաքում, ընկնում էր՝ շատ անգամ ճանապարհից դուրս գլորւելով... Պէտք էր տեսնել՝ ինչ սիրով և կարեկցութեամբ տղերքը օգնում էին միմեանց, պահպանում և հսկում իրար: Այդպիսի մի ժամանակ խմբապետներից մէկը վայր է ընկնում և ոտքը վնասում, այնպէս որ ցաւից չի կարողանում քայլել: Տղերքը նրան իրենց թևերի վրայ են տանում: Եթէ մէկը յոգնած յետ էր մնում, միշտ ընկերներից մէկը կամ երկուսը մնում էին նրա մօտ և, կամաց-կամաց քայլելով, բերում հասցնում էին գիշերատեղին. թէև այդ վնասում էր գիսցիպլինային, բայց անհրաժեշտ էր ստեղծւած պայմանների շնորհիւ: Իրենց ընկերսիրութեամբ, ալտրուիզմով հայերը բոլորի կողմից աչքի ընկան: Այն քաղաքները և գիւղերը, ուր գիշերում էինք, համարեա դատարկ էին և ուտելու ու խմելու ոչինչ չէր ճարւում նրանց մէջ. մեզանից առաջ այն տեղերով ամբողջ գնդեր, ամբողջ զօրամասեր էին անցած և բոլորը վերցրած, կերած, վերջացրած:

Սամոկով քաղաքում մի հատիկ հայ արհեստաւոր գտնւեց, որը եկաւ ներկայացաւ Անդրանիկին և աղաչեց, որ պատիւ անի գիշերը նրա տանը անցկացնի, որ և ընդունեց Անդրանիկը: Խեղճ բանւորը պատրաստութիւն էր տեսել վայելուչ կերպով հիւրասիրելու իւր բարձր հիւրին, իսկ նրա կինը, մեր համեստ, խոնարհ հայ կինը, ջուր էր պատրաստել հերոսի ոտները լւանալու:

Ամսի 26-ին, ճաշից յետոյ, վերջապէս մեծ նեղութիւններով հասանք երկաթուղու գծին: Շոգեկառքի սուրճը երբ լսեցինք, կարծես, մեր ոտքերի ցաւը, յոգնածութիւնը իսկոյն անհետացան և մեր կրած նեղութիւնները մոռացութեան տրւեցին: Թէև անձրևը մերթ կարում, մերթ վերսկսւում էր, սակայն հնար եղաւ պատուարւել գիւղական խրճիթներում և քիչ թէ շատ չորացնել թաց հագուստները:

Երկու օր սպասեցինք այդ կայարանում անգործ դրութեան մէջ. միայն մի յիսնակ գինւոր ուղարկեց Փիլիպպէ՝ թագուհուց կամաւորութեան դրօշակն ընդունելու, որը գործել էր ինքը թագուհին: Դրօշակի հետ էր և կամաւորութեան երաժշտախումբը, որը դրօշակի հետ միասին մտաւ մեր բրիգադայի մէջ:

Կէս-գիշերին մենք էլ գնացք նստեցինք և ճանապարհ ընկանք: Գնացքը ծայրէ ի ծայր լիքն էր, շարժւելու և շունչ առնելու հնարաւորութիւն չկար. բայց ուրախ էին տղերքը, կատակ, երգ թնդացնում էին վագոնները, մինչև որ կամաց-կամաց բոլորն էլ յոգնածութիւնից լռեցին և քնով անցան:

Անձրևը շարունակում էր տեղալ միւս առաւօտեան, երբ հասանք Տրոնովօ-Սէյմէն քաղաքը, ուր նորից պէտք է հրաժեշտ տայինք երկաթուղուն և երկար ժամանակով անջատւէինք նրանից. ո՛վ գիտէ, գուցէ մեզանից շատերն էլ բախտ չունենային երբէք լսելու նրա գիւ և կենդանա-

ցնող սուրբը, ծանր տնքոցը: Այստեղ վերջապէս պէտք է բաժանէին հրացանները, որոնք եկել և մեզ էին սպասում: Ուրպիսի ուրախութիւն, ինչպիսի ոգևորութիւն. առանց հրացանի կատարեալ ուրիշ զգացմունք է զգում մարդ, իսկ հրացանով այլ զգացմունք է թագաւորում նրա մէջ—իսկական զինւոր, իսկական կուռղ:

Հացի վրայ այնպէս չէին թափւում տղերքը, ինչպէս թափւեցին հրացանների պահեստի վրայ. ամենքն էլ միանգամից էին կամենում վերցնել, այնքան անհամբեր էին:

Երբ բաժանեցին հրացանները և 150-ական փամփուշտ, հրաման եկաւ ճանապարհը շարունակել, չնայած անձրև էր տեղում: Երկու օր շարունակ անձրևի տակ, սաստիկ ցեխերի և մթութեան մէջ, մեծ դժարութիւններից և անյարմարութիւններից յետոյ հասանք Խասկով քաղաքը, ուր մի օր հանգիստ պէտք է առնէինք: Սաստիկ ցեխ կար քաղաքում, անտանելի ցեխ... Այսպէս թէ այնպէս, բաւական մեծ քաղաք էր, կարելի էր պատասպարւել և ուտելու որևէ բան ճարել:

V.

ԶՕՐԱՀԱՆԴԷՍ ԵՒ ԵՐԴՈՒՍ

Միւս օրը եղանակը պարզեց. արեգակը ծագեց, բայց փչում էր ուժեղ քամի: Քաղաքից դուրս փառաւոր զօրահանդէս սարքեց, որից յետոյ մաղթանք կատարւեց և ապա բոլոր զին-

ւորները երգեցին հաւատարիմ ծառայութեան համար: Պրոտոգերովը մի ազդու ճառով բացատրեց զինւորի կոչումը և պարտականութիւնները: Յետոյ ամենքն անցան դրօշակի տակից և համբուրեցին նրա ծալքերը և մօտը պահած Աւետարանը: Զօրահանդէսից յետոյ, երեկոյեան, մի հիւրանոցում մեծաւորները մի թեթև բանկետ սարքեցին, որին ներկայ էր և գեներալը: Հրաւիրւած էր նոյնպէս Անդրանիկը:

Միւս առաւօտեան վաղ պէտք է շարունակէինք ճանապարհը: Ժամի 8-ը դեռ չկար, երբ բոլորն էլ կարգով դուրս ելան քաղաքից՝ երգելով զինւորական երգեր: Ժողովուրդը ցնծութեամբ բարի ճանապարհ էր մաղթում զնացողներին:

Յայտնի էր, որ այդ օրը մինչև կէսօր պէտք է հասնենք և անցնենք տաճկաց սահմանը: Ուրեմն մի քանի ժամից յետոյ թշնամու հողի վրայ պէտք է գտնւէինք, ամեն տեղից և ամեն բոլոր պէտք է սպասէինք թշնամու յարձակմանը կամ նրա նստաւոր զնդակին: Վաշտերը շարժւում էին դեռ սովորական կարգով, միայն սահմանը անցնելուց պէտք է ձեռք առնէին զգուշութեան արտակարգ միջոցներ:

Ժամի 12-ն էր, երբ մենք մտանք վերջին բուլղարական գիւղը, սահմանի վրայ. այդտեղից միայն մի ժամ ճանապարհ է մինչև սահմանը: Բոլորն էլ քայլում էին զւարթ և հանգիստ:

Դեռ սահմանին չհասած՝ պատահեց մի փոք-

ըրկ միջնագէտ. տասներկուերորդ դրոժինայի մակերդոնական երրորդ վաշտի հրամանատարն էր պոգ-պորուչիկ Թորգոմը, ազգով հայ: Նա շատ խստապահանջ և ջղային երիտասարդ էր: Երբ զինւորները անցնելիս են լինում մի աղբիւրի մօտից, ծարաւածները կամենում են իջնել ջուր խմելու: Թորգոմը չի թոյլատրում և նոյն իսկ կամենում է գէնքի ուժի դիմել: Այդտեղ իրաւանցում է ընկնում և զինւորական դիսցիպլինայից դեռ գաղափար չունեցող մի քանի երիտասարդներ յարձակւում են Թորգոմի վրայ, և ով գիտէ, ինչով պէտք է վերջանար միջնագէտը, եթէ չհասնէին հայ տղերքը և չպաշտպանէին Թորգոմին և չվերականգնէին կարգը:

Երբ բրիգադայի հրամանատարը լուր է առնում այդ անցքի մասին, իսկոյն և եթ տեղն ու տեղը քննում է գործը և կատարում է դատաստանը՝ 50 փայտ գարկել տալով յանցաւորին, որը, դժբախտաբար, ինչպէս պարզւում է, անցեալում Պրոտոգերովի հետ Մակեդոնիա անցնող հայուկներին մէկն էր:

— Աւելի լաւ, — կարծես արդարանում էր խղճահարեալ, սովորաբար բարի և մեղմ Պրոտոգերովը, — թող դաս լինի քեզ և քո ընկերների համար:

VI.

Ահա և սահմանադրւի մաքսատունը, որի կառավարիչը մեզ սիրալիր կերպով հիւրասիրում

է սուրճով: Մի քանի ըոպէ ևս, և մենք անցնում ենք սահմանը: Պատկերը իսկոյն փոխւում է. բուլղարների կողմից սայլի ճանապարհը հասնում է ճիշտ մինչև սահմանը, իսկ տաճկաց հողում արդէն ճանապարհը չի հարթւած, այնտեղ աւելի շաւիղներ են. ոչ մի խնամք ոչ մի կողմում չի երևում:

Մտանք առաջին տաճկական գիւղը — Այդուրմուշ, որի բնակիչները փախել էին՝ թողնելով համարեա բոլոր կայք ու գոյքը: Աւերւած, թաւանւած տներ, ցիրուցան արւած իրեղէններ, կատարեալ անտէրութիւն, որովհետև բուլղար զօրքը շտապով անցել էր այդ գիւղից և ժամանակ չէր ունեցել աւելի երկար զբաղւելու գիւղով, իսկ բուլղար գիւղացիք դեռ չէին վստահանում ազատօրէն թալանի գալու: Ինչ ասել կուզէ, որ ամեն ինչ տակն ու վրայ էր արւած՝ դրամ կամ արժէքաւոր իր գտնելու նպատակով. իսկ տաճկաց մաքսատան թղթերը և դէքէրները ցրւել, լցրել էին ամբողջ լայնածաւալ գաշտը:

Մենք հաստատւեցինք մզկիթի մէջ, որի զլխին արդէն ծածանւում էր կարմիր դրօշակը և փայտէ խաչը:

Մեծ խարոյկ վառեցինք և շուրջը նստած համ տաքանում, համ էլ քաղցր զրուցում էինք. իսկ հեռւից մերթ ընդ մերթ քամին բերում, մեր աւանջներին էր հասցնում թնդանօթների խուլ ձայնը:

Միւս առաւօտը շատ վաղ ճանապարհ ըն-

կանք: Դեռ ցուրտ էր, այնպէս որ զինւորները քայլում էին արագ-արագ: Շարժւում էինք խիստ զինւորական կարգով, համաձայն թշնամու հողի վրայ ունենալիք գործելակերպին: Առաջից գնում էին ուժեղացրած շղթաները, որոնք տեղի մանրագին քննութիւնն էին կատարում ամեն ուղղութեամբ, իսկ յետեւից գալիս էր «ճակատի սիւնը» (челна колона)՝ նրանից յետոյ՝ գլխաւոր ուժերը (главни сили): Դրութիւնները և վաշտերը հերթով էին կատարում այդ ծառայութիւնները:

Անցանք շատ գիւղեր, որոնք դատարկւած, կիսաթալան դրութեան մէջ էին: Մեծ-մեծ շէն գիւղեր, հարուստ բնակչութեամբ, այժմ մնացել էին լուռ ու մունջ դրութեան մէջ. ոչ մի կտուրից ծուխ չէր բարձրանում, ոչ մի տեղից ձայն չէր լսուում: Տաւար, ոչխար նոյնպէս չէին երեւում. միայն ճանապարհներին ցեխի մէջ այստեղ ու այնտեղ անասունների լէշերն էին ընկած, իսկ ճանապարհների ամբողջ տարածութեան վրայ ամեն քայլափոխում կարելի էր տեսնել ցեխի մէջ թափւած, անձրեւից թրջւած վերմակներ, կանանց և տղամարդկանց հագուստներ, վերնագգեստներ, հաւի փետուրներ և այլն: — Երևում էր, որ մասամբ փախչողներն են ձգել, մասամբ էլ տաք շոր չունեցող զինւորները, որոնց ծանր է թւացել վերմակը կամ վերնագգեստը, որը առաջուց դուր էր եկել աչքին: Մի քանի գիւղերում պատահեցինք մի քանի թա-

փառական շների, որոնք մարդ տեսնելուց փախչում, անհետանում էին, և որոնք սաստիկ նիհարել, լղարել էին:

Առանց որևէ միջնադէպի մենք նոյն օրը հասանք Կրոշալի, որը Արդա գետի վրայ մի բաւականին մեծ տաճկական քաղաք էր՝ նեղ, կեղտոտ փողոցներով, բայց որն ունէր լաւ շինութիւններ և շատ հարուստ բնակչութիւն: Բնակիչները թողել էին իրենց ամբողջ ունեցածը և փախել. նոյն իսկ թանկագին իրերը, զարդարանքները, արծաթեղէնը չէին կարողացել վերցնել իրենց հետ: Չնայած որ մի շաբաթից աւել էր, ինչ փախել էին, սակայն սներից շատերը դեռ անձեռնմխելի էին մնացած. մարդ չկար, որ թալանէր, իսկ զօրքը, քիչ լինելու պատճառով, շտապով առաջ էր ուղարկւած հետապնդելու փախչողներին:

Որ տուն մտնում էիր, լիքն էր ցորենով, դարով, ծխախոտով և այլ իրեղէններով. շարժական կայքով, կահ-կարասիքով և շոքեղէնով:

Մենք տեղաւորւեցինք դատարկ տներում և քիչ հանգիստ առանք երկար ճանապարհի յոգնածութիւնից: Իսկ շատերը ցրւեցին քաղաքի մէջ և զբօսնում էին փողոցից-փողոց:

Ուշ երեկոյեան յայտնւեց, որ մեր կամաւորութեան վրայ պարտականութիւն է դրւում լեռնային թնդանօթածիւղ զօրքերի հետ միասին մաքրել ամբողջ Ալբերանոպոլսի վիլայէթը տաճիկ զօրքերից և բաշիբոզուկներից և քշել նրանց

մինչև Մարմարա ծովը, որի համար մեր կամաւորութիւնը բաժանւեց երեք սիւների, որ երեք տարբեր ճանապարհներով քշեն թշնամուն և միանան միմեանց հետ միմիայն Գիւմուրջինա կոչւած քաղաքում:

Հայկական վաշտը տասներկուերորդ դրութիւնայի հետ մտաւ ձախակողմեան սիւնի մէջ, որը միւս ուժերից մի օր յետոյ պէտք է դուրս գար Կրոջալի քաղաքից. ուստի հրաման ստացաւ հրացաններով զինավարժութիւններ կատարել քաղաքից դուրս և հրացանաձգութիւն բանալ նշանի վրայ:

Ես, որ շարժուում էի բրիգադայի գլխաւոր ուժերի և շտաբի հետ, ճանապարհւեցի միւս օրը, նոյեմբերի 3-ին, կենտրոնական սիւնի հետ:

Երբ վաղ առաւօտեան մենք դուրս էինք գալիս քաղաքից, զօրանոցների յետևում ժողովւել էին քառասուն հոգուց աւելի բաշխողներ, որոնք գեներալի հրամանով, որպէս լրտեսներ և զինւորներ, մահւան պատժի էին դատաւարուած: Զիւաւոր զինւորները իրենց սրերով պատրաստւել էին նրանց գլխատելու, որ և կատարեցին մեր անցնելուց յետոյ... Մեր բրիգադայի զինւորներից մէկը, Օգեստայում գաղտնի ոստիկանութեան մէջ ծառայած մի բուլղարացի, գնացել խնդրել պաղատել էր, որ իրեն էլ թոյլ տան մի քանիսի «գլուխը թոցնել», բայց զինւորները թոյլ չէին տւել...

ԱՌԱՋԻՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄԸ

Շուտով մենք շեղւեցինք խճուղուց, որը տանում էր Կրոջալիից մինչև Գիւմուրջինա, և մտանք ձորերի և լեռների մէջ: Շարժւում էինք շատ դանդաղ, որովհետեւ մեր ստացած տեղեկութիւնների հիման վրայ թշնամին գտնւում էր ոչ հեռու մեզանից, իսկ բաշխողները ամեն տեղ կարող էին անհանգստացնել մեզ: Եւ արդարեւ, մի երկու-երեք ժամ առաջ գնալուց յետոյ, յանկարծ գետի միւս կողմի սարի յետևից դուրս եկան տաճիկներ և կրակեցին մեզ վրայ: Իսկոյն դիրքեր բռնեցին մեր զինւորները. նոյն իսկ հարկ եղաւ զիմել թնդանօթների ուժին:

Բոււմ, բոււմ, բոււմ, որոտում էին թնդանօթները: Հրացանաձգութիւնը շատ թեթեւ և կարճատեւ եղաւ, որովհետեւ բաշխողները թողեցին և փախան:

Ես մտել էի մի քարի յետև և կարգում էի ֆրանսերէն լեզուով մի գիրք:

Շուտով էլի սկսեցինք կամաց-կամաց առաջ գնալ: Համանելով շատ սրնթաց Արդա գետին, զինւորները հանեցին իրենց ոսնամանները և վեր բաշեցին վարտիկները. բայց գետը շատ խոր լինելու պատճառով բոլորն էլ համարեա թրջւեցին, մինչև անգամ ես, որ ձիով էի:

Մութն արդէն ընկել էր և ոչինչ չէր երեւում. համարեա դա եղաւ պատճառը, որ գետի

երկու ամիսների վրայ գտնուող մարագները և գիւղական տները իսկոյն կրակեցին համ լոյս անելու, համ էլ թրջած շորերը հորացնելու համար:

Բաւական ժամանակ տեւեց գետն անցնելը: Սարսափելի մուկ էր գիշերը: Չնայելով դրան, շարունակեցինք մեր ճանապարհը, որն անցնում էր մի շատ նեղ և զառիվայր ձորի միջով: Ամեն մի քայլափոխի վրայ ստիպւած էինք լինում կանգ առնել. թնդանօթները և նրանց մթերքները տեղափոխող ձիաներից շատերը վայր էին ընկնում, կամ նրանց բռն էր գլորւում. պէտք է սպասէինք ամենքս էլ մինչև նորից բռնեն և ապա քարաւանը շարժւի:

Կէս գիշերին հեռւում լսեցինք կանանց և երեխաների լաց, աղաղակ, իսկ յետոյ երեացին ճրագներ և լսեց շների հաջոց: Գիւղեր էին, որոնց բնակիչները փախչում էին անտառները և լեռները. բայց իզուր, որովհետև կամաւորների շղթան այնպէս էր առաջանում, որ հազիւ թէ մարդ կարողանար աննկատելի մնալ կամ փախչել:

Թնդանօթաձիգների սպան խնդրեց փոխգնդապետին, որ կին և երեխայ չսպանեն... Մարդ ուղարկեց, որ հանգստացնի փախչողներին և համոզի վերադառնալ իրենց տները:

Որովհետև մենք անցել էինք որոշած ճանապարհը, ուստի կանգ առանք գիշերելու համար: Միայն միւս առաւօտը տեսայ, որ մենք գիշերել ենք մի փոքրիկ գիւղում, որի մէջ աղամարդիկ չէին երևում:

Հենց պատրաստւում էինք առաջ գնալու, յանկարծ առաջին շղթաների կողմից լսեցին հրացանի մի քանի ձայներ. չանցաւ մի քանի րոպէ, որ հրացանաձգութիւնը դարձաւ ընդհանուր, ուժեղացաւ այն աստիճան, որ նրան մասնակցեցին զնդակացիները (пулеметъ) և թնդանօթները՝ իրար խառնելով իրենց որոտները:

Բո՛ւմ, բո՛ւմ. պուկո՛ւ-պուկո՛ւ-պուկո՛ւ... տգը՛-տգը՛-տգը՛...

Բանից երեաց, որ մենք ներքև, ձորի միջին ենք եղել, իսկ վերև սարի գլխին երեացել են 30—40 բաշիբոզուկներ և կրակ են բացել մեզ վրայ՝ վիրաւորելով երկու կամաւոր, մէկը ոտքից, միւսը գլխից, որոնց հենց այդպեղ, զնդակների և թնդանօթների երաժշտութեան տակ կապեցի: Բոլորն էլ շնորհաւորում էին միմեանց, որ վերջապէս բախտ ունեցանք կուր արժանանալու և վիրաւոր ունենալու:

Բաշիբոզուկները փախուստի դիմեցին, բայց նրանցից մի քանիսը գերի ընկան: Այդ դէպքը պատճառ եղաւ, որ բոլոր գիւղերը խստիւ խուզարկւեն և բոլոր աղամարդիկ գերի բռնւեն. իսկ կանայք և երեխայք առժամանակ մնացին անձեռնմխելի: Երբ մենք անցնում էինք գիւղի միջով, ես բացի մի դուռ և տեսայ նրա յետեւում, տան բակի մէջ արեան մէջ թաւալւում է մի ծերուկ՝ վիրաւորւած գլխից. իսկ պատշգամբում, պատի մօտ, լեղապատառ, երկիւղից պատի գոյն ստացած, շարւած մի քանի հոգի սպասում

են իրենց ճակատագրին... Ես արագութեամբ ծածկեցի դուռը, որպէսզի զինւորները չտեսնեն. գուցէ կենդանի մնան: Այդ սրտաճմլիկ պատկերը իսկոյն յիշեցրեց ինձ մեր խեղճ հայ մայրերի և քոյրերի դրութիւնը, որոնք նոյն այդ օրհասական վիճակի մէջ զոհ էին գնում բաշխողուկների վայրագութիւններին: Գիւղի տները շուտով ծածկեցին թանձր ծխով և կրակը սկսեց ճարձատել, բոցեր արձակել, կլանել, ոչնչացնել տուն, կայք, բարիք՝ չարքաշ աշխատանքի արգիւնքները:

Երբ բարձրացանք սարի գագաթը, որտեղից պէտք է իջնէինք վար, մեր անցած ձորն արդէն լցել էր թանձր ծխով. այլուում էին մի քանի զիւղեր:

Մեզ հետ տանում էինք գերիներ՝ բարձրահասակ, ամուր կազմաձօնով տղամարդիկ: Նրանցից մէկը, մի գեղեցիկ երիտասարդ, բայցում էր գլուխը բարձր պահած, հպարտօրէն: Երևի նա գիտէր, որ իրան մահ է սպասում, կամենում էր մեռնել որպէս հպարտ, աղայ տաճիկ: Բայց կամաւորներից մէկը, կարծես, նկատեց նրա այդ հպարտութիւնը, կարգաց նրա սրտի մէջ այդ ցանկութիւնը և յետևից տւեց նրա վզակոթին, հրամայելով «գլուխը գետին խոնարհել»: Կամաւորներից միւսը բռնեց միւս գերու մօրուքից և սաստիկ քաշելով, պոկեց մի փունջ մազ, հայհոյեց նրան, ասելով, թէ նա զինւոր է, որովհետև մօտը հրացան են գտել: Ենթադրում եմ,

որ մագերը պոկելիս սաստիկ ցաւ զգաց տաճիկը, բայց նա աչքն անգամ «չճպեց», երեսի վրայ ոչ մի շարժում անգամ չնշմարեց: Թուով վեց հոգի էին գերիները, որոնք մի երկու ժամից յետոյ էլ չէին ծանրաբեռնում մեզ իրենց ներկայութեամբ...

Նոյն օրը երեկոյեան, այսինքն նոյեմբերի 4-ին, մեր սիւնը հասաւ Մեստանլու քաղաքի մօտերը, ուր ձախակողմեան սիւնը ամբողջ օրով կուր էր բռնել տաճիկ զօրքի հետ: Մենք պէտք է սպառնայինք թշնամու «Փլանգին» (զօրաթևին), կողքից հարձակելով նրան և կտրելով նրա ճանապարհը. սակայն տաճիկները վռազ յետ նահանջեցին գիշեր ժամանակը, այնպէս որ միւս առաւօտ մենք ստիպւած էինք շտապով հետապնդելու նրան: Մեստանլու քաղաքը ծխի մէջ էր, ինչպէս և բոլոր այն զիւղերը, որոնց միջով անցնում էինք: Ինչ որ ուտելու բան էին գտնում զինւորները, մասամբ վերցնում և մեծ մասամբ էլ ոչնչացնում էին, որովհետև տանել անհնարին էր շալակները առանց այն էլ ծանր լինելու պատճառով: Օրինակ, պարկը լիքը պանրով կամ իւղով դուրս էին քաշում փողոց, մի քիչ վերցնում, մնացածը ոտի տակ տալիս, թափում գետին: Ամենից շատ որոնում էին մեղր և դոշաբ, որոնց համար յաճախ կոիւններ էին ծագում զինւորների մէջ: Երկու հոգի զինւորներից յանկարծամահ եղան շատ մեղր ուտելուց և վրան ջուր խմելուց: Մէկին ես ինքս անձամբ

հագիւ հազ կեանքիւ եմ բերել հենց ճանապարհի վրայ:

Յորեն, զարի, ալիւր և այլն թափւած էին ամեն քայլի վրայ, նոյնպէս և տնային իրեր. մի խօսքով, կատարեալ ալան-թալանի աշխարհ էր, որովհետեւ բնակչութիւնը թողնելով ամեն ինչ, մինչև անգամ տաւար ու ոչխար՝ փախել էր ազատելու իւր կեանքը: Բայց թալանելու համար ժամանակ ու հնարաւորութիւն չկար, ուստի կրակն էր, որ լափում և մաքրում էր ամեն ինչ: Շէն ամարաթներ, գեղեցիկ տներ՝ ներքին յարկից մինչև վերին յարկը լիքը թանկագին ծխախոտով և այլ մթերքներով և, որ գլխաւորն է, մեզ պէտքական ցորնով, գարով և խոտով, — ամեն ինչ կրակի ճարակ էր դառնում. ո՞վ էր մտածում ապագայի համար, ո՞վ էր կարծում, թէ կը գայ ժամանակ, կափսոսանք կրակւած տներին, երբ ցրտից պատուպարւելու տեղ չունենանք, կափսոսանք փշացրած ցորենին, երբ ուտելու հաց չունենանք, կափսոսանք այրւած խոտի դեղերին, երբ մեր ձիերը կը մնան քաղցած:

Սաշակրաց արշաւանք էր տաճկաց տիրապետութեան դէմ, ժողովրդական պատերազմ էր ատելի ժողովրդի դէմ, և ոչ ոք մտքովն անգամ չէր անցկացնում թշնամու հացից նոյն իսկ օգուտը. եղբայրների արիւնով էր շաղախած այդ հացը, հարամ էր այդ հացը...

Ահա թէ ինչու մեր կամաւորները, կարելի է ասել, աւելի վրէժ էին լուծում՝ կրակելով,

ոչնչացնելով գիւղեր ու քաղաքներ. վրէժ, որ հինգ դարուց ի վեր բուն է դրել նրանց սրտերում, մաշել, կրծել է նրանց հոգին:

Բացի այդ, հրդեհելը, բնաջինջ անելը ունէր և պատերազմական նշանակութիւն: Իմ կարծիքով բուլղարների ծրագիրը պահանջում էր այդ կողմերը բոլորովին մաքրել տաճիկ տարրից, բնաջինջ անել, եթէ կարելի է, բոլորին, որպէսզի հեշտութեամբ կարելի լինի տիրապետել երկրին և որ գլխաւորն է, առաջխաղացութեան ժամանակ իրենց յետևում չթողնել թշնամի տարրեր, որ կարողանային օգուտել հանգամանքներից և նեղութիւնների, վտանգների, առաջացնելին: Երկրորդ գործնական օգուտն այն էր, որ կրոջայից երեք ուղղութիւններով դուրս եկած զօրամասերը այս լեռնային երկրի մէջ հրդեհի միջոցով հեշտութեամբ կարողանում էին որոշել միմեանց գտնւած տեղը և ըստ այնմ ղեկավարում իրենց ընթացքը: Յերեկը ծուխն էր մեր ազդանշանը, իսկ գիշերը — հրդեհների բոցերը, կարմիր կրակի լեզուները, որոնք պրօժեկտօրների պէս լուսաւորում էին սար ու ձոր: Գիշերւայ տեսարանը մի արտակարգ տեսարան էր. երեք ուղղութեամբ վառւած հարիւրաւոր գիւղեր այրւում են անընդհատ. մերթ սաստկանում էր կրակը, մերթ մարում մի տեղ, իսկ մի այլ տեղում նորը փայլում, նորը վառւում, բոցեր արձակում: Բոցավառել էին Բալքանները, հրավառութիւն էր Բալքաններում:

Միւս օրը, նոյեմբերի 5-ին, վերջապէս հասանք թշնամու ետեւից. բայց կռի բռնւելու րոպէին այնպիսի սարսափելի որոտումներ սկսւեցին, մի այնպիսի սարսափելի անձրև տեղաց, որ անհնարին դարձաւ առաջ գնալը. հեղեղը չէր թողնում ոչ միայն մարդկանց, այլ և ձիերին անգամ առաջ շարժւելու: Թշնամին օգտւելով այդ հանգամանքից, խճուղիով արագ առաջ գնաց՝ թողնելով մեզ իւր բանակը բոլոր մթերքներով:

Մենք քիչ ժամանակ կորցրինք այդտեղ, այն էլ առաջին «տրօֆէյները» դիտելու վրայ. շուտով սկսեցինք հետապնդել թշնամուն: Անձրևն էլ դատարեց և, ինչպէս սովորաբար լինում է հեղեղից յետոյ, արեգակը նորից փայլեց երկրնքում: Այժմ գնում ենք խճուղիով, որը կամաց-կամաց վեր է բարձրանում:

Երկու ժամից յետոյ, երեկոյեան ճիշտ ժամի հինգ և կիսին մեր ճակատի մասերը հասնում են թշնամուն: Նա դիրքեր բռնելով շրջակայքի և խճուղու վրայ իշխող սարի ամենաբարձր տեղերում, փոսեր էր փորել, մէջը մտել և մեզ էր սպասում:

Առաջին մասերը սկսեցին հրացանաձգութիւն, իսկ մնացած մասերը «օբզների» հետ մնացին խճուղու վրայ՝ կարգադրութիւնների սպասելու: Քանի գնաց, հրացանաձգութիւնը սաստկացաւ և վերջացաւ միայն այն ժամանակ, երբ թանձր խաւարը պատեց երկինք ու երկիր,

սար ու ձոր, և ամեն ինչ կորաւ խաւարի մէջ: Օգտւելով խաւարից, մեր գլխաւոր ոյժերը առաջ են անցնում, յարմար դիրքեր բռնում և յաջորդ օրւայ համար պատրաստւում:

Մեր շտաբը իւր աստիճանաւորներով իջել էր խճուղու տակը՝ մի բլուրի ետեւ, որ հնար ունենայ կրակ վառելու, որովհետեւ հրաման էր եկել հենց այնտեղ անցկացնելու գիշերը:

Մեր շտաբի օբզի գլխաւորը, որ այդ կողմերում ապրող մակեդոնացի էր և յայտնի էր աւազակ Վասիլ անունով, անյայտանալով, մի 15—20 րոպէից յետոյ որտեղից որ է խճուղով վեր էր քշում մի հօտ ոչխար, որ և իսկոյն բաժանւեց բոլոր մասերի մէջ: Շուտով ամենքն էլ ոչխար էին խորովում ընթրիքի համար:

Ես նստած էի կրակի մօտ և սպասում էի խորովածի հասնելուն, երբ յանկարծ ականջիս հասաւ Անդրանիկի ձայնը, որ տաճիկերէն ասում էր մէկին. «Միթէ տաճկից մարդ կը վախենայ. միամիտ մնացէք, իսկոյն կը փախցնենք նրան»:

— Անդրանիկ, դ՞ու ես, ո՞ւր ես գնում, — իսկոյն ձայն տւի և շտապեցի դէպի նրան:

— Բարով, բժիշկ, հնց ես, առողջ ես: Մենք էլ տղաների հետ այս րոպէիս հասանք այստեղից քիչ հեռու գտնուող մի գիւղ. տղերքը հանգստանում են, իսկ ես չկարողացայ համբերել. լսեցի հրացանի ձայներ և եկայ տեսնելու ինչ կայ այստեղ:

Հարց ու փորձ արի տղաների մասին, իրենց կատարած մարտից:

— Ամենքի սիրտն էլ շատ է վառւած,— վերջացրեց Անդրանիկը իւր համառօտ պատմութիւնը:

Ես էլ տւի նրան բոլոր հարկաւոր տեղեկութիւնները և նա գնաց առաջին դիրքերը՝ տեղն ու տեղը իմանալու գրութիւնը:

Երբ մենք կրակի շուրջը նստած ուտում էինք գառան չաղ խորովածը, Անդրանիկը վերադառնալիս նոյն տեղում ձայն տւեց ինձ, որովհետև մթութեան մէջ ոչինչ չէր երևում: Նա աչքով տեսել էր ամեն բան և այժմ վերադառնում էր տղաների մօտ քիչ հանգստանալու:

Չանցած կէս ժամ, յանկարծ լսեցինք, որ խճուղիով զօրք է անցնում. ոտքերի ձայն և գէնքերի շառաչիւն էր լսւում: Անդրանիկը նորից ծանօթ տեղին մօտենալով՝ ձայն տւեց ինձ: Պարզւեց, որ հենց որ տղերքը պատրաստւել էին գառը խորովելու, գեներալից հրաման է եկել անմիջապէս դիրքերի առաջին շարքերը դնալ, որպէս զի վաղ առաւօտեան ամբողջ բրիգադայով դուրս վճռեան թշնամուն իւր բռնած ամուր դիրքերից:

Շարան-շարան գնում էին տղերքը լուռ ու լուրջ, վստահ քայլելով իրենց սիրելի հրամանատարների յետևից:

Երկար ժամանակ լուռ դիտում էի նրանց և քիչ էի մնում արտասուէի: Բ՞ուր են գնում

այդպիսի պատրաստակամութեամբ, առանց տրտունջի, առանց ավստասանքի:

Յաջողութիւն մաղթեցի բոլորին. Անդրանիկին էլ խնդրեցի հնարաւորութեան չափ պահպանել իրեն, վտանգի չենթարկել իւր կեանքը:

— Ոչինչ խոստանալ չեմ կարող, կուի մէջ մարդ իւր անձի մասին չէ որ պէտք է մտածէ, — պատասխանեց նա:

Մենք բաժանւեցինք: Ծանր էր բոպէն, որովհետև այդ քաջ և անձնւէր մարդը այնքան պաշտելի, համակրելի էր դարձել ինձ համար:

Ահա և վերջին շարքերն անհետացան խաւարի մէջ, ահա վերջապէս վաշտի սանիտարները՝ Սրամբ և բուլղարացի Դիմիտրը, որին սովորաբար «Փելզեր» են կոչում, չնայելով արհեստով գրաշար է և բժշկութեան մասին ոչ մի գաղափար չունի. նա հանգամանքների շնորհիւ է միայն դարձել «սանիտար» — գթութեան եղբայր: Նրանք էլ գնացին, անհետացան խաւարի մէջ, մի տեսակ դառնութիւն, մի կսկիծ թողնելով սրտիս մէջ:

Ես վերադարձայ կրակի մօտ և պատրաստւեցի քնելու, բայց երկար ժամանակ քուռս չէր տանում. աչքիս առաջով դեռ անցնում էին մեր տղերքը իրենց խիտ և անվերջ շարքերով:

VIII.

ՈՒՋՈՒՆ-ՀԱՄԻԴԼԵՐԻ ԿՈՒՒԷ

Ուզուն-Համիդներ լեռնաշղթան... Ուր Համիդի անունը, այնտեղ էլ հայի արիւնը... Ռոզոպեան Բալքանների ամենաբարձր լեռնաշղթաներից մէկն է Ուզուն-Համիդները, որ իշխում է մօտակայ բոլոր լեռների վրայ աշալուրջ պահապանի պէս և դիտում է բոլոր ճանապարհներն ու լեռնային շաւիղները -- չի անցնում արդեօք անխոհեմ և դաւադիր «չեանիկը» նրանցով:

Այստեղ իրենց հայրենիքի ազատութեան համար կռուող մակեդոնացի կամաւորներին և նրանց հետ էլ հայերին վիճակեց կատաղի կերպով ընդհարել դարաւոր թշնամու հետ, որը դիրքեր պատրաստած, բարձր սարերի գլխին փոսեր փորած և մէջը պատսպարւած սպասում էր՝ իւր զոհերին ծուղակի մէջ գցելու տենչով ունպատակով:

Առաւօտեան թանձր գոլորշին, որ պատել էր լեռները և ձորերը, դեռ չէր անհետացել. դեռ սար ու ձոր, լեռ ու բլուր չէին երևում այդ մառախուղի մէջ, երբ սկսեց կռիւ. սկսեցին հրացանների անկանոն տրաքոցները: Բուրդարիայի զօրքի մէջ չի ընդունւած համազարկը, այլ մասնակի հրացանաձգութիւնը:

Հենց որ արեգակի առաջին ճառագայթները շողշողացին լեռների գագաթների վրայ և լուսա-

ւորեցին կռիւ դաշտը, իսկոյն և եթ թշնամիները միմեանց ողջունեցին թնդանօթների որոտով:

— Բճմ, բճմ, — որոտացին մեր կողմից լեռնային փոքրիկ թնդանօթները:

— Բճմ, բճմ, բճմ, բճմ, — պատասխանեցին թշնամու արագածիկ կրուսեան թնդանօթները...

Որովհետեւ ես բաւական հեռու էի կռուողներից և այդ պատճառով չէի կարող հետեւել նրանց գործողութիւններին, ուստի կռիւ նկարագրութիւնը տալիս եմ օգտւելով այն պատմութիւններից, որ արել են ինձ բազմաթիւ պաշտօնական անձինք և մասնաւորապէս մեր ընկերները՝ Անդրանիկ, Գարեգին և ուրիշներ: Բացի այդ ես կարգացել եմ բոլոր հրամանատարների ներկայացրած գեկուցումները և առհասարակ ամենամանրամասն կերպով ծանօթացել եմ և հետաքրքրւել այդ անցքով: Այնուամենայնիւ ես բարեք եմ համարում առաջ բերել այստեղ մեր հայկական վաշտի գործունէութիւնը այնպէս, ինչպէս այդ ներկայացրել է վաշտի ֆելդշեր Դիմիտրը, որ մեր խնդիրքով գրել է անցկացրել այդ օրւայ անցքերը և յանձնել մեզ դեռ Մարմարա ծովի ափին, Պանագոս գիւղում: Թող օտարը խօսէ մեր հայերի ցոյց տւած քաջութեան մասին, թող օտարը անաչառ կերպով դատէ և գնահատէ մեր հայերի գործունէութիւնը: Եթէ մենք ասենք որեւէ աւել բան, գուցէ չափազանցութիւն, կողմնապահութիւն համարւի:

«.....Գնդակները կարկտի պէս տեղացին վաշտի գլխին... կռիւն սկսեց:

Պող-պորուչիկ Գարեգինը հայեացքը դցեց իւր կոլոննայի վրայ, որ տեսնի արդեօք չի՞ խանգարւած նրա կարգը և չի՞ այլայլւած որևէ մէկը:

Բոլորովին: Կամաւորները հանգիստ կերպով հետևում էին իրենց հրամանատարին և սպասում նրա հրամաններին:

Հրամանատարը ժամանակ չկորցրեց, իւր յետևից տարաւ ամբողջ վաշտը, թագցրեց բնական պատնէշների՝ բլուրների յետևում և այնտեղից, առանց զոհեր տալու, թշնամու ուժեղ կրակի տակ՝ հասաւ Մակագ-Թէֆէին, ուր Անգրանիկը իւր 14 կարիճներով արդէն սպասում էր նրան:

Այդտեղից թշնամին արդէն նկատեց վաշտի շարժումները և սկսեց ուժեղ կերպով ուժակոծել Թէֆէին: Գնդակների սուլոցը նմանում էր բներից դուրս ելած հազարաւոր օձերի ֆշշոցներին:

Ամենքն էլ պէտք է պառկէին. բաւական էր որ մէկը մի քիչ բարձրացնէր գլուխը, որ վիրաւոր ընկնէր թշնամու գնդակներից, որոնք թափւում էին կարկտի պէս և յամառ կերպով զոհեր որոնում:

Առաջխաղացումը անհնարին էր, մինչև որ թշնամին չվռնդւէր իւր լեռան գագաթից և մինչև որ չառնւէին նրա գլխաւոր դիրքերը 768 ոտն. բարձրութեան վրայ: Թէև առաջին դիրքերի

հեռաւորութիւնը 1200 քայլ հազիւ լինէր, սակայն նրանք գտնւում էին բազմաթիւ բլուրների յետևում, այնպէս որ թշնամին իշխում էր նրանց վրայ և շարունակ ուժակոծում:

Սակայն վաշտը նպատակ է դնում առնել գլխաւոր դիրքերը: Երկու յիսնակ շղթաների են բաժանւում և առաջ ուղարկւում: Հրացանաձգութիւնը սաստիկ ուժեղանում է երկու կողմից է:

Հայկական վաշտից դէպի աջ դիրք է բռնած նոյն դրուժինայի երրորդ վաշտը պող-պորուչիկ Թորգոմի հրամանատարութեան տակ, իսկ դէպի ձախ կողմը գտնւում են Պրիլեպեան տասներորդ դրուժինան և գնդակացիքը, որ կամաւորների հետ հաւասար իւր մոնոտոն զնգզնգոցով ուղարկւում էր իւր գնդակները թշնամուն. բայց նա փայլում է արեգակի լոյսի տակ, այնպէս որ հեռից անշուշտ նկատելի է:

Այդ հանգամանքը չվրիպեց Անգրանիկի սուր հայեացքից և դիտողութիւնից և նա իսկոյն սպայի ուշադրութիւնը դարձրեց այդ վտանգաւոր հանգամանքի վրայ, բայց արդէն ուշ էր: Թշնամու ուժերները մէկը միւսի յետևից սկսեցին ընկնել գնդակացիքի չորս կողմերում. նրանցից մէկն ընկաւ ճիշտ գնդակացիքի վրայ... շարտեց նրան շատ հեռու, կոտորելով նրա վահանը, և տեղն ու տեղը ծառայողներից երկուսին սպանեց, իսկ չորսին ծանր վիրաւորեց՝ կարատելով նրանց ոտքերը: Միւս ծառայողները փախչում են հեռու, իսկ հարևան զինւորների մէջ իրարան-

ցում է ընկնում: Ձախ կողմի զինւորները թողնում իրենց դիրքերը և խմբովին յետ են նահանջում իրենց հետ մղելով և յետևում գտնուող շարքերը... Ալիքի յորձանքը հասնում է ամենքին, բարձրանում է իրարանցում, հրաման չէ լսում, չկայ մէկը, որ անկարգութեան առաջն առնէ. թշնամին էլ նկատելով այդ՝ աւելի է սաստկացնում կրակը և շրապնելներով համարեա լցնում է այդ տարածութիւնը: Զինւորները սարսափած դէս ու դէն են ընկնում՝ չկարողանալով որոշել՝ որտեղ է աւելի ապահով...

Բոպէն կրիտիքական էր:

Այդ իրարանցումի, տատանման և սարսափի միջոցին լսեց պող-պորուշիկ Գարեգինի ջղային ձայնը. «կանգնիր», և առաջ նետեց վերականգնելու կարգը: Նա իւր սրով կտրեց յետ նահանջողների առաջը, կանգնեցրեց նրանց և միւս կամաւորների օգնութեամբ բոլորովին կանգնեցրեց փախչողներին: Յետոյ սուրը բարձր բռնած՝ «յառաջ» գոչեց և ինքն առաջ անցաւ:

— Ձեր սրի շողալն ամբողջապէս երևան է հանում՝ ձեր ոյժն ու կարողութիւնը, — նկատեց հեռից մի սպայ:

Իսկ նա ոչ մի ուշադրութիւն չդարձնելով այդ գովասանքին՝ շարունակեց իւր հրամանները, մինչև որ զինւորները նորից գրաւեցին առաջւայ դիրքերը և բաց արին ուժեղ կրակ:

Թշնամու կողմից կրակը սկսեց մեղմանալ, իսկ մի քիչ յետոյ համարեա դադարեց:

Դրութիւնը փրկած էր, կարգը վերականգնած, դիրքերն էլ պահպանած:

Բայց դեռ ոչ ոք ժամանակ չունեցաւ հաշիւ տալու իրեն անցածի մասին, որ նորից գոռացին թնդանօթները և լսեցին հրացանների համազարկերը, որոնք քանի զնում մօտենում էին:

Ակներև էր, որ թշնամին հակահարած է սկսում:

Թշնամին մօտենում է...

Վաշտի կէսը սաստկացնում է կրակը, իսկ միւս կէսը հրացանների դանակներն է զնում և սպասում է թշնամուն դանակամարտի համար:

— Ուռն, — գոչում են կամաւորները:

— Ուռն, — լսում է աջ ու ձախ կողմից:

— Ուռն, ուռն, — շարունակում են ոգևորիչ և ազդակները:

— Յառաջ, դանակներով, — լսում է տասներորդ դրութիւնայի հրամանատարի ոգևորիչ հրամանը...

— Յառաջ, դանակներով, — կրկնում են բոլոր մասերը և բուլղարական «Շումի, Մարիցա» (Յուզիք, Մարիցա) քայլերգը երգում. նւագախումբը յափշտակելով այդ երգը՝ սկսում է նւագել: Մի կատարեալ քաօս. նւագ, երգ, կցկտուր հրամաններ, հազարաւոր գնդակների սուլոցներ, թնդանօթների ահեղ գոռում-գոչիւն...

Թշնամին յետ է գնում՝ չկարողանալով դուրս բերել կամաւորներին իրենց դիրքերից:

Այդ գրոհի միջոցին հայերն ունենում են երեք զոհ, մէկը սպանւած և երկուսը վիրաւոր: Երբ սպանւածին փոխադրեցին ապահով տեղ, համարեա ամենքը գնացին իրենց ընկերին տեսնելու վերջին անգամ: Իսկ Գարեգինը սաստիկ յուզւած՝ համբուրեց ընկած հերոսի սառը ձապտը և դառնալով իւր զինուորներին ասաց.

«Զինւոր ընկերներ. ես չեմ անիծում այն քոպէն, որ նա ընկաւ պատերազմի դաշտում. նա առաջինը չէ և ոչ էլ վերջինը նրանցից, որոնք իրենց կամքով եկել են զոհւելու Մակեդոնիայի ազատութեան սեղանի առաջ: Բայց ես ձեզ կոչում եմ դէպի վրէժխնդրութիւն, վրէժխնդիր լինել ձեր սիրելի ընկերօջ համար, վրէժխնդիր լինել մակեդոնական և հայկական ժողովուրդների բոլոր զոհերի համար, որոնք հեծում են տաճկական սև լծի տակ... Յառաջ...»:

— Յառաջ,— գոչում են կամաւորները և վազում մտնում առաջին շարքերի շղթաների մէջ:

Իսկ տաճիկները նորից շարունակում են ումբակոծել՝ զոհեր փնտռելով իրենց զնգակների համար: Երկու կողմի թնդանօթաձգութեան և հրացանաձգութեան խլացուցիչ աղմուկի մէջ, այնտեղ, ուր մահն էր բանեցնում իւր հնձող մանգաղը,— յոգնած զինուորների ականջներին յանկարծ հնչում է մի հայկական երգի ձայն:

Թշնամու վրայ ոգևորւած յարձակում գործելու միջոցին մէկ կամաւոր վիրաւորւած էր սուրբից շրապնելի գնդակով: Սանիտարները կանգ-

նեցնում են արիւնը և կապում խոր վէրքը, իսկ նա երջանիկ, որ վիրաւորւել է ընդդէմ անգութ բռնակալութեան մղող ազատարար կռիւ մէջ, երգում է իւր ոգևորւած հոգու բոլոր լարերով:

Իւր աշակերտին հասած այդ դժբախտութիւնից զգացւած և նրա ցոյց տւած հերոսութիւնից ուրախացած՝ Գարեգինը թնդանօթների և հրացանների դժոխային կրակի տալ ժամանակ է գտնում մի երկտող գրելու բոլոր վիրաւորւածներին:

«Սիրելի ընկերներ. համբուրում եմ ձեր սուրբ վէրքերը. կեցցէ՛ Մակեդոնիայի ազատութեան համար մղող կռիւը: Դուք պատւով կատարեցիք ձեր պարտքը:— Գարեգին»:

Իսկ վիրաւորւածները, ուրախ և երջանիկ, խսկոյն պատասխանում են նրան.

«Սիրելի հրամանատար, մենք համբուրեցինք քո նամակը: Երբ առողջանան մեր վէրքերը, մենք պատրաստ ենք նորից կռիւ դուրս գալու մեր եղբայրների թշնամու դէմ: Կեցցեն հայ կամաւորները»:

Մահացուցիչ կրակը աւելի և աւելի էր զոհեր խլում շարքերից: Մինչև կէս օր սպանւածների թիւը հասնում էր չորսի, իսկ վիրաւորւածներինը՝ եօթի:

Դիրքը պաշտպանւում է յամառօրէն, չնայած թշնամու սաստիկ ումբակոծութեան: Հայկական վաշտը ամենավտանգաւոր տեղն է բռնած,

նա կուռում է ամենամեծ քաջութեամբ և տալիս է ամենից շատ զոհեր: Նրա հասցէին ամբողջ ղերբի վրայ բերնից բերան անցնում է շնորհաւորական աղաղակը:

— Բրաւօ, հայեր, բրաւօ:

„Браво, арменци, браво“!

Սակայն մինչև կէս օր մի քայլ անգամ առաջ գնալ անհնարին եղաւ. միշտ կուռում էին միւսնոյն տեղը: Բայց անհրաժեշտ է քշել թշնամուն, որ պատսպարւած լինելով փոսերի մէջ՝ իւր կրակով մեծ վնասներ է պատճառում մեզ:

Այժմ Անդրանիկը՝ առասպելական հայ հերոսը, որ սաստիկ հրացանաձգութեան ժամանակ կատարեալ հանգստութեամբ առաջ էր գնում թշնամու գնդակների տարափի տակ, այժմ իւր 14 որսկան գնդակաձիգների (стрѣлокъ) հետ առաջ խաղաց յարձակելու «տրանշէյների» մէջ պատսպարւած թշնամու վրայ: Օգտւելով որպէս բնական պատսպարան կանգնած բլուրներից, փոքրաթիւ չետան մօտեցաւ թշնամուն, որը նկատեց նրան ժամի մօտ երկուսին: Սկսեց սաստիկ հրացանաձգութիւն, որ տևեց մինչև ժամի չորս և կէսը: Անդրանիկը իւր փոքրիկ չետայով շատ եռանդուն կերպով կուռում էր թշնամու դէմ, մինչև որ վերջինս՝ զարմացած այգալիսի համարձակութիւնից՝ կորցրեց յաղթելու յոյսը և սկսեց թողնել ղերբերը: Մինչև այստեղ յաղթութիւնը կատարեալ էր: Բայց Անդրանիկը իւր 14 հոգով անակրող էր հալածել յետ նահան-

ջող թշնամուն, ուստի վաշտը Գարեգինի հրամանատարութեամբ առաջ գնաց զրաւելու գլխաւոր ղերբը՝ «768 ոտն. բարձրութիւնը»*):

Արդէն երեկոյեան մութը պատել էր սար ու ձոր և կուռաղաշտը. բոլոր կողմերից ոյժն ու կրակը կենտրոնացրել էին այդ բարձրութեան դէմ: Կամաւորները հրացանների զանակները զրած, շղթայ կազմած, կամաց-կամաց առաջանում են՝ 768 ոտն. բարձրութեանը մօտենալով: Ընդհանուր աղմուկի մէջ մերթ Ընդ մերթ լսւում է հրամանատարի ոգևորիչ հրամանը՝ յառաջ:

— Յառաջ, յառաջ, — որպէս արձագանգ լսւում է վաշտի յետևից. դա բրիգադայի հրամանատար փոխ-գնդապետ Պրոտոզերովն է, որ իր կողմից նոյնպէս ոգևորում է հայերին «յառաջ» (Вперед!) գոչելով:

— Յառաջ, — ձայնակցեցին կամաւորները և առաջ գնացին: Սակայն անտանելի էր թշնամու կրակը և անհնարին մի վաշտով զրաւել բարձրութիւնը: Բրիգադայի հրամանատարը տեսնելով այդ, հրամայեց Գարեգինին իր տղերանցով պահել զոնէ զրաւած տեղերը, իսկ ինքը գնաց օգնութիւն բերելու:

Միւս վաշտերը շատ էին հեռու մնացել. հայերը մենակ շատ էին առաջացել և այդ պատ-

*) Մի սար, որ ըստ քարտէզի 768 ոտն. բարձրութիւն ունէր ծովի մակերևոյթից:

ճառով թշնամու կրակի ամբողջ ոյժը կենտրոնացած էր նրանց վրայ:

Սակայն երբ խաւարը աւելի թանձրացաւ, Գարեգինը չսպասեց հրամանատարի խոստացած օգնութեան գալուն, այլ գրոհի դիմեց իւր վաշտով: զգուշութեամբ և լուրթեամբ կամաւորները կամաց-կամաց մօտենում էին թշնամու փոսերին:

Երբ կամաւորներին մի քանի տասնեակ քայլ էր մնում մինչև թշնամու դիրքերը, յանկարծ բարձրացաւ սարսափելի հրացանաձգութիւն: Թշնամին նկատել էր մօտեցողներին: Էլ մտածելու կամ սպասելու ժամանակը չէր...

— Յառաջ, — լսեց հրամանատարի ծանօթ ձայնը:

— Յառաջ, դանակներով. „На прѣдѣ, на ножѣ“!

Եւ կամաւորների շղթան միահամուռ և զօրաւոր «ուռա՛, յառա՛ջ դանակներով» գոչելով, յարձակեց թշնամու վրայ...

Մի քանի րոպէ միայն տեւեց ձեռնամարտը: Թշնամին փախաւ, չկարողանալով դիմանալ անզուսպ գրոհին, վաշտը գրաւեց նրա ուժեղ դիրքը, որը մի ամբողջ օր պահեց մեր ամբողջ բրիգադայի առաջխաղացումը:

Նորից ոգևորւած և զօրեղ «ուռան» լցրեց սար ու ձոր իւր արձագանգներով, յայտարարելով ամեն տեղ տարած կատարեալ յաղթութեան լուրը:

Սակայն դեռ բերականալու ժամանակը չէր: Վաշտի հրամանատարը հաւաքեց ցիր ու ցան եղած զինուորներին և հրամայեց իսկոյն դիրքեր փոխել, որ անհրաժեշտ էր որևէ անակնկալ փորձանքի առաջն առնելու տեսակէտից: Գուցէ յաղթւած թշնամին գիշերւայ միջոցին փորձ անէ նորից գրաւելու իւր դիրքերը:

Հենց այդ ժամանակ այդտեղ հասաւ բրիգադայի ադիւտանտ պորուչիկ Մանուկսկին և շնորհաւորեց Գարեգինին հայկական վաշտի կատարած յաղթութեան համար: Եկան հասան միւս վաշտերն ևս: Մինչև առաւօտ կամաւորներն անցկացրին աշալուրջ հսկողութեամբ և ամեն մի րոպէ պատրաստ էին յետ մղելու թշնամու անակնկալ յարձակումները»:

2.

Այսպէս է նկարագրում Ուզուն-Համիդլերի կռիւը ականատեսը՝ հայկական վաշտի սանիտար բուլղար Դիմիտրը, որ մի զարգացած և շնորհալի պատանի է, արհեստով գրաշար: Նա բացի սանիտար լինելուց վարում էր և հայկական վաշտի գրագրի պաշտօնը, պահելով նրա պաշտօնական գրագրութիւնները և մանրամասնօրէն արձանագրում վաշտի գործողութիւնները օրագրի մէջ, որից յետոյ կազմւում էին պաշտօնական զեկուցումները: Այդ օրագիրները պարտաւորական էին և այժմ էլ պահւում են կամաւորութեան արխիւում:

Սյժմ Դիմիտրի անաչառութիւնը պարզելու համար տեսնենք ուրիշներն ինչպէս են նկարագրում միևնոյն դէպքը:

Ինչպէս ասացի վերևում, նոյեմբերի 6-ի կուրը սկսեց առաւօտեան ճիշտ ժամի 6-ին: Մենք շտաբի միւս աստիճանաւորները հետ արդէն թէյ խմած վերջացրած և կրակի շուրջը նստած սպասում էինք բրիգադայի հրամանատարի կարգադրութեանը՝ առաջ անցնելու կամ սպասելու նոյն տեղը: Բրիգադայի հրամանատարն այդ գիշեր մեզ մօտ չէր անցկացրել, այլ դիրքերում՝ զինւորների հետ միասին: Սակայն ոչ մի կարգադրութիւն չեկաւ: Այն ժամանակ վճռեցինք խճուղիով քիչ առաջ գնալ և մօտենալ կուր շրջանին, թէև այդ այնքան էլ անվտանգ չէր, որովհետև օրը պայծառ էր, թշնամին խճուղու վրայ որևէ շարժում նկատելուց խսկոյն ուժգանեցանք և կուղաշտին, աւելին էլ չկարողացանք առաջ գնալ, որովհետև արգելւած էր հրամանատարի կողմից՝ ճանապարհը խիստ ուժգանեցնելու համար կինելու պատճառով: Առանց այն էլ թշնամին արդէն նկատել էր մեզ (շտաբը և զրուծիւններին իրանց բեռնած սայլերով): Նա սկսեց շատ եռանդուն կերպով ուժգանել: Նրան յաջողեց նոյնիսկ մէկ ուսմբ պայթեցնել ուղիղ սայլաշարքի մէջ, որից վտաւեց մէկ ձի իւր մի բեռն պաշարեղէնով: Ճիշտ այն ժամանակ էր այդ, երբ տաճիկները

զրոհ էին աւել մերոնց վրայ և աշխատում էին
փախցնել Մակագ-Ռեֆէից: Մերոնց մէջ իրա-
րանցում էր ընկել, որը միայն հայերի շնորհիւ
հանգստացաւ և դրութիւնը փրկեց դիրքերում:
Իսկ մեզ մօտ դրութիւնը մնաց նոյնը, ուստի
վճռեցինք բռնները յետ քաշել: Մի քանի ձիա-
պաններ յետ քաշելը փախուստ կարծելով, այն-
պիսի արագութեամբ սկսան փախչել, որ քիչ
մնաց ուրիշներին էլ իրենց ընթացքի մէջ առ-
նէին:

ԽճճՈՒՂՈՒ ՎՐԱՅ ՆՍՏԱԾ ԱՎԱՍՏՈՒՄ ԷՐ, ԵՐՔ
ՔՐԻՂԱՂԱՅԻ ՏՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻՑ ԼՈՐ ԵԿԱԼ, ՈՐ ԵՍ
ԳՆԱՄ ԳԻՐՔԵՐԸ, ՈՐՈՎՏԵՍԻ ԱՐԴԷՆ ԲԱԼԱԿԱՆԱ-
ՀԱՓ ՎԻՐԱԼՈՐՆԵՐ ԿԱՅԻՆ: ԵՍ ձԻՍ ՏԵԾԱՅ և ՃԱՆԱ-
ԱՂԱՐԾԵՑԻ: ՔԻՀ յԵՍՈՅ ՆԿԱՏԵՑԻ, ՈՐ ՄԻ ԶԻԱԼՈՐ
ՏԵՍԻՈՒՄ Է ԻՆՃ: ՉԱՆՑԱԼ ՄԻ ԲԱՆԻ ԲՈՎԷ, ՆԱ
ՈԿԱՑԵ ԽՍԵՆ ԻՆՃ ՏԵՍ, ԱՂԱՄԻՆՈՎ ԹԷ ՆԱ ԱՐԴԷՆ
ԵՂԵԼ Է ԳԻՐՔԵՐՈՒՄ և ԳԻՍԷ, ԹԷ ՈՐԱՆՂ ԵՆ ՎԻՐԱ-
ԼՈՐՆԵՐԸ: ՉԱՅԻՐ ԿԱՆԱՑԻ ԷՐ, ԲԱՅՑ ՏԱԳՆԱԾ ԷՐ
ԱՂԱՄԱՐՂՈՒ ԱԿԵՍ, ԳԻՆԼՈՐԱԿԱՆ ԳԼԽԱՐԼ ՈՒ ՏԱ-
ՄԱԳԳԵՍՏ, ԿԱՐՃ ՄԱՆԻՐԻՍԵՐԵԱՆ ՏՐԱՑԱՆ ՈՒ ԱՏՐԻ-
ՃԱՆԱԿ, ՏՐԱՑԱՆԻ ՂԱՆԱԿ ՈՒ ՎԱՄՎՈՒՇՏԱԿԱԼ...
ՀԵՏԱՔՐՔՐԸՆԵՑԻ ԱՅՂ ՇԱՏԱԽՍՍ ԳԻՆԼՈՐՈՎ և յԵՍ
ՆԱԵԼՈՎ ՏԵՍԱՅ, ՈՐ ՆԱ ԿԻՆ Է:

— Դու կի՞ն ես, ի՞նչ է,— հարցրի ես:

— Ի հարկէ, կրնս եմ. ի՞նչ է, դու կարծում
էիր, թէ տղամանրդ եմ:

— Ինչ էս անում աշտեղ և որտեղից լոյս աշխարհ բնկար այդպէս յանկարծ:

— Ես էլ եմ կամար, Խասկով քաղաքացի եմ, եկել եմ թէ կուելու և թէ աղերանց վերքերը կապելու:

Եւ իսկապէս կուելու համար գէնք ունէր և վիրակապութեան համար լիքը դեղօրայքով մի տոպրակ՝ կախած աջ կողքից. ձախ թևին էլ կապած ունէր սպիտակ շորի վրայ կարած կարմիր խաչը:

Երևի իմ բախտից, նա խօսում էր ռուսերէն:

— Ռուսերէն ռրտեղից գիտես, — հարցրի ես, նկատելով որ տեսքից ինտելիգենտ կնոջ տալաւորութիւն չի թողնում:

— Ամուսինս ռուս է, 78-ի պատերազմից յետոյ ֆուգատ Բուլղարիայում:

Այդպէս խօսելով բաւական ճանապարհ անցել էինք արդէն, երբ խճուղուց ներքև մի փոքրիկ սնակի մօտ պատահեցինք առաջին վիրաւորներին: Ես կապեցի երկուսի վերքերն էլ, իսկ կինը իւր տոպրակից իսկոյն կաթիլներ հանեց, մի կերպ ջուր գտաւ, խմեցրեց վիրաւորներին ու սիրտ տաւ նրանց:

Այդտեղից ձիով առաջ գնալ այլևս չէր կարելի, որովհետեւ արդէն կրակի շրջանումն էինք և գնդակները շարունակ վզգում էին ամեն ուղղութեամբ. ուստի թողի ձիս, վերցրի բժշկական պայուսակս և ուղղակի խճուղիով քայլեցի դէպի միւս իջևանը, մինչև ուր դեռ առնւազը մի քեյօմետր տարածութիւն կար: Շատ շուտ էր: Խճուղին ամայի էր, ոչ ոք անցու-

դարձ չէր անում, որովհետեւ թշնամու գնդակները շարունակ թափւում էին այնտեղ, նրանցից պահելու տեղ չկար: Շտապ քայլելուց շատ յոգնել և համարեա շնչասպառ էի դարձել, մի կողմից էլ գնդակներն էին անհանգստացնում իրենց վզոցով: Յանկարծ խճուղու վրայ նկատեցի մի աղբիւր: Ես սաստիկ ծարաւ էի զգում, ուստի վճռեցի ինչ էլ որ լինի, մօտենալ աղբիւրին և ջուր խմել, նոյնիսկ եթէ սպանւէի էլ: «Թող խմեմ, յետոյ սպանւեմ», ասեցի մտքումս և մօտենալով քլքլան, յորդ աղբիւրին, ընկայ վրան...

Մի քանի գնդակներ նորից վզացին մօտովս: Ես ֆուգել էի մտատանջութեան մէջ, չգիտէի ինչպէս շարունակեմ ճանապարհս, երբ յանկարծ լսեցի զինւորների ձայնը՝ «պառկիր, պարկիր»: Ես չհասկացայ այդ զինւորական «ամօթալի» խորհուրդը, միայն քաջալերւած նրանց ձայնից, հաւաքեցի ոյժերս և վազեցի դէպի նրանց...

Այդտեղ խճուղին ծուռում էր բլուրի յետևը, ուր կայարանի պէս մի ժամանակաւոր փայտէ մեծ գոմ էր շինւած, երկու փոքրիկ սենեակ էլ մէջը: Այդտեղ էին որոշել կենտրոնացնել բոլոր վերաւորներին: Երբ ես մտայ այդ գոմը, զինւորներով արդէն լիքն էր նա. այդտեղ կային թէ վիրաւորներ, թէ վիրաւորների հետ եկածներ և թէ գնդակներից պատսպարւողներ, թէև գոմը բնաւ ապահով չէր, որովհետեւ հիւսիսային կող-

մից բաց էր թշնամու գնդակների առաջ: Վիրա-
ւորների տնքոցը լսւում էր դեռ հեռւից:
Մարդկանց բազմութեան պատճառով առաջացել
է աղմուկ, իրարանցում:

Երկար մտածելու տեղը չէր. մի կերպ կարգը
վերականգնելով զինւորների մէջ, անմիջապէս
վիրաւորներին օգնութեան հասցնելու գործը
կանոնաւորեցի, հսկելով օգնականներին վրայ և
անձամբ կապելով ծանր վիրաւորներին: Հազիւ
կարողանում էինք հասցնել, որովհետեւ շարունակ
նորերն էին բերւում:

Ծանր վիրաւորներին տեղաւորեցինք սե-
նեակներում, իսկ թեթեւներին հենց գոմի մէջ.
գուրս տանելու ոչ մի հնար չկար, որովհետեւ
գնդակները ամեն տեղ էլ դեռ հասնում էին,
նոյնիսկ երկու զինւոր վիրաւորեցին հենց գոմ
մասնիկի, դռան առջև:

Ծանր վիրաւորները շարունակ ճռւում,
հառաչում, խոր տնքում էին վերքերի ցաւից
և շարունակ մաշկօ, մաշկօ (մայրիկ) կամ
օհ, լէլէ, լէլէ կանչում և ջուր ուզում:

Յանկարծ տեսայ, որ նոյն կինը ծանր հի-
ւանդների մօտ է արդէն և արտասուենքն աչքե-
րին խնամում է նրանց—ջուր է տալիս, ճակատ-
ները ջրով թրջում և քաղցր խօսքերով ոգևորում,
սիրտ է տալիս նրանց: Այդ բոլորից այդ կնոջ
ներկայութիւնը կատարեալ անհրաժեշտութիւն
դարձաւ բոլորի համար. ով ջուր էր պահանջում,
խսկոյն հասցնում էր, ով ուզուէլ էր կամենում,

խսկոյն հասնում օգնում էր, ով հաց էր ուզում,
խսկոյն գտնում տալիս էր. մի խօսքով՝ կատա-
րում էր հիւանդների բոլոր ցանկութիւնները:
Եւ այդ բոլորն անում էր նա ուրախութեամբ,
առանց յոգնելու, անտրտունջ: Ինչպիսի քաղցր
խօսքերով էր նա մխիթարում, քաջալերում ցա-
ւից սաստիկ տանջուող հիւանդներին: Վերջապէս,
երբ երկու ընկածներ բերին դրին պատի տակ,
այդ բարի կինը փակեց նրանց աչքերը և լա-
ցեց, մայրական արցունքներ թափելով այդ վա-
ղամեռ երիտասարդների վրայ...

Ահա այստեղ էր, որ ես առաջին անգամ
լսեցի հայկական վաշտի մասին. տեղեկացայ,
որ հայերն էլ վիրաւորներ պիտի ունենան,
որովհետեւ շատ առաջ են գնացած և շատ խիզա-
խօրէն են կռւում: Քիչ յետոյ եկաւ XI դրու-
թինայի Փելզէրը հաջի Աբրահամ Մանուկ Սկի-
մովիչը՝ մի հունգարացի, երուսաղէմ ծնւած և
այնտեղի ուսաց դպրոցում էլ սովորած: X
դրութինան այդ օրը պահեստի ոյժ էր կազ-
մում կռուող ուժերի, այսինքն IX, X և XII դրու-
թինաների և, բնականաբար, դիրք էր պահում
կենտրոնի, այսինքն Հայկական վաշտի յետեւում,
ուստի տեսնում ու հետեւում էր. նրա իւրաքան-
չիւր քայլին:

Իմ հարցին՝ թէ ինչպէս է գնում գործը
դիրքերում, Փելզէրը պատասխանեց, թէ վատ
չէ, ամենից լաւ հայերն են կռւում, որ նա
արտայայտեց բառացի հետեւեալ խօսքերով. «Ար-

менцы—вотъ молодцы! Мое имъ почтеніе, кланяюсь я имъ“! ասաց նա և գլխարկը վերցրեց ու գլուխ տուց:

Քիչ յետոյ հասան և մի քանի հայ վիրաւորներ, երկուսը ծանր, մնացածը միջակ: Տղերքն իրենց պահում էին քաջի պէս և սաստիկ ցաւերը (օր. վշրւած ոսկրներ) տանում էին համբերութեամբ: Մէկն ասեց. «Պարոն բժիշկ, լաւ կապիր, որ վերքս շուտ առողջանայ, որ պէսզի շուտով էլի կարողանամ կուր գուրս գալ»: Իսկ մի ուրիշը, երբ կապեցի ոտքի վերքը, բոլորովին միամիտ կերպով հարցրեց. «այժմ կարո՞ղ եմ գնալ դիրքերը»:

Երեկոյեան մութն ընկած էր արդէն, երբ ինձ մօտ եկաւ նաև XII դրութինայի հրամանատար պող-պորուշիկ Կունկը:

Հենց որ ինձ տեսաւ նա, դիմեց հետևեալ խօսքերով. «բժիշկ, օգնիր»:

Կարծելով, թէ վիրաւորւած է, իսկոյն հասայ և հարցրի, թէ որտեղից է վիրաւորւած: Պարզեց որ վիրաւորւած չէ, այլ սաստիկ յոգնած և թուլացած: Իսկոյն կաթիլներ տւի. իսկ այն բարի կիներ որտեղից որ է մի բաժակ թէյ հասցրեց և Կունկը քիչ կազդուրեց: Բնական է, որ նրանից կարող էի ամենաճիշտ տեղեկութիւններն ստանալ տղաների մասին:

— Օ, առիւծներ են, կատարեալ առիւծներ,—պատասխանեց նա.—այսօր մեզ բոլորիս նրանք փրկեցին. եթէ նրանք չլինէին, մենք բո-

լորս էլ ջարդւելու, զոհւելու էինք, բոլորս էլ... Այո, մեր կեանքով մենք նրանց ենք պարտական, նրանք փրկեցին դրութիւնը: Այդ ես ասում եմ, և իբրև հրապարակախօս իմ բարոյական պարտքը կը համարեմ բուրդար հասարակութեան առաջ էլ կրկնել այս խօսքերը: Ինչպիսի քաջ տղերք կան, մարդ ուղղակի զարմանում է: Գնդակների տարափի տակ շատերը քրդական երգ էին երգում... Շատ քաջ է մանաւանդ Ասլանը, միաժամանակ և՛ երգում էր և կրակում:

Այդ խօսքերը Կունկն իսկապէս շարունակ կրկնում էր, ուր որ և երբ որ խօսք էր բացւում Ուզուն-Համիդլերի կուրի մասին: Գոնէ ես մի հինգ-վեց անգամ լսել եմ նրանից այդ միևնոյն արտայայտութիւնները Ուզուն-Համիդլերի կուրից շատ ժամանակ յետոյ, Պանադոս, Պլատանա և Ստերնա գիւղերում—Մարմարա ծովի ափին:

Հայերի մասին ուրիշ շատերից էլ շատ գովասանքներ լսեցի և շատ գոհ մնացի, որ տղերքը այդպէս լաւ և պատւաւոր հռչակ են ստացել: Սակայն մեծ վիշտ պատճառեց այն, որ նրանցից 7-ը սպանւել և 15-ը վիրաւորւել էին:

Ուշ գիշերին մի քանի բռպէով Անդրանիկն էլ եկաւ ինձ մօտ՝ իմանալու քանի վիրաւոր կայ: Շատ ուրախացայ նրան ողջ և առողջ տեսնելով: Չուզեցաւ մնալ մեզ մօտ, շտապեց տղաների մօտ՝ իւր հետ հաց տանելով նրանց համար:

Մինչև առաւօտեան ժամի չորս և կէսը

եզան սայլերի վրայ բարձեցի վիրաւորներին և ուղարկեցի դէպի յետ — Բուլղարիա: 160-ից աւելի էին վիրաւորները: Դրա յաջորդ օրը պէտք է հաւաքէինք սպանւածներին և հողին յանձնէինք. քանիսն էին, դեռ ճիշտը ոչ ոք չգիտէր:

3.

Հրամանն այնպէս էր, որ միւս առաւօտեան առանց ժամանակ կորցնելու ամենքն էլ պէտք է հալածէին փախչող թշնամուն, այնպէս որ Հայկական վաշտը նոյն իսկ չկարողացաւ ամբողջութեամբ մասնակցել իւր սպանւած ընկերներին թաղմանը:

Ուզուն-Համիդլերի բարձր գագաթի վրայ, մի հաստաբուն դարաւոր ծառի շաքի տակ փորւեց տղաների եղբայրական գերեզմանը:

Փոքրաթիւ հաւատարիմ ընկերներ իրենց արտասունքներով թրջեցին գերեզմանը և իրենց ընկերական ձեռքերով մի բուն հող գցեցին նրանց երեսներին:

Հանգիստ, անվրդով, յաւիտենական քնով քնած են պատաւաւոր դաշտում քաջի մահով ընկածները: Առաւօտեան զով քամին նրանց ձակաւոր վերջին անգամ էր շոյում, փայփայում իւր գովարար ալիքներով: Այսուհետև նրանք չեն տեսնելու ոչ ընկեր, ոչ բարեկամ. նրանց մայրերը, քոյրերն ու եղբայրները ի զուր են սպասելու նրանց վերադարձին, հանդիպման ժաղըր բոպէին...

Միայն Ուզուն-Համիդլերի բարձր գագաթի վրայ սաւառնող քամին է, որ տանելու է նրանց փառաւոր մահւան լուրը դէպի հայրենեաց կողմերը, մխիթարելու վշտացած ընկերներին ու ծնողներին, որ չտխրեն, չկսկծան, որովհետև քաջերը կուի ազնիւ դաշտում ընկան քաջերի պէս և թշուառի, ստրկի ազատութեան համար...

IX.

ԳԻՒՄԻՐՁԻՆԷ ՔԱՂԱՔՈՒՄ

Ի զուր արագ քայլերով հետամուտ եղանք թշնամուն: Նա այնպէս շտապով և արագութեամբ էր յետ նահանջել, փախել, որ անհնարին եղաւ ոչ միայն գերել, այլ և տեսնել փախչելիս:

Մինչև Գիւմիւրջինէ քաղաքը հազիւ 25 քիլօմետր լինէր կուադաշտից: Չնայելով ամբողջ բրիգադան յոգնած էր երկու-երեք օրւայ կռիւներից, սակայն պէտք էր հասնել մինչև քաղաք: Յայտնի չէր դեռևս, թէ թշնամին կը յանձնի քաղաքն առանց կուի, թէ՞ դեռ դիմադրութիւն պիտի ցոյց տայ:

Ճանապարհը շարունակ անցնում էր բարձր լեռների և ձորերի միջով. շարունակ վայր էինք իջնում դէպի Գիւմիւրջինէի դաշտը:

Ահա և վերջին բլուրը, որտեղից արդէն երևում է քաղաքը և որից գատ էլ բլուր կամ սար չկայ: Մեր առաջ ընկած է Գիւմիւրջինէի

գաշտը, որի մէջ օձապտոյտներ է կատարում Արդա գետը:

Դեռ քաղաքին չհասած՝ տեսանք, որ պատգամաւորութիւն է գալիս. թշնամին թողել—փախել է, քաղաքը անձնատուր է լինում: Պատգամաւորութեան մէջ կային հայեր, յոյներ՝ իրենց քահանաներով, բուլղարներ և տաճիկներ...

Իբրեւ նշան կատարեալ յաղթութեան և ցնծութեան, գեներալը հրամայեց 21 անգամ թնդանօթ արձակել, որ քաղաքը և նրա հետ ամբողջ աշխարհն իմանայ, որ ազատութիւն է այսուհետեւ այդ երկրի տաճկական ծանր լծի տակ տանջող ժողովուրդների համար:

Արդէն ուշ լինելու պատճառով վճռեց, որ միայն միւս օրն առաւօտեան զօրքերը փառաւոր մուտք գործեն քաղաքը:

Դիշերը անց կացրինք քաղաքից դուրս գաշտի մէջ, բացօթեայ, մի բուլղարական զիւղի արտերում:

Դեռ երեկոյեան մի թեթեւ անձրեւ եկաւ և թրջեց խեղճ զինուորներին, որոնք դեռ ոչ մի ծածկոց, վերարկու և առհասարակ կարգին հագուստ չունէին:

Ես թոյալութիւն խնդրեցի գնալ զիւղում գիշերել. ծառաս գիշերելու տեղս չիմանալով՝ շորերս վերցրել ուղղակի քաղաք էր տարել:

Հրամանատարը սիրով թոյլատրեց, և ես գնացի մի տուն, ուր գտայ և Անդրանիկին, որի հետ միասին անցկացրինք գիշերը:

Միւս առաւօտը սաստիկ անձրեւ սկսեց և տեց երկու ժամ: Բոլորս էլ խիստ թրջւեցինք բաց գաշտի մէջ՝ սպասելով քաղաք մտնելու հրամանին. թրջւեցինք մինչև «ոսկրներիս ծուծը»: Աստուծ գիտէ, թէ ինչի էինք նմանում մեր խեղճ, թրջւած տեսքով:

Ժողովուրդն արդէն խումբ-խումբ գալիս էր զիմաւորելու. եկել էին և շատ հայեր հայ զինուորներին տեսնելու:

Վերջապէս եկաւ հրամանը: Զօրքերը նւագախմբի առաջնորդութեամբ քաղաք մտան դրօշակները պարգած: Չնայած վատ եղանակին, ամբողջ քաղաքը ոտքի էր ելել զիմաւորելու իրենց ազատողներին: Մեր բրիգադան ուղղեց դէպի քաղաքի միջի հրապարակը, ուր շարեց կանոնաւոր կարգով և ուր մէկ լուսանկարիչ հանեց նրա պատկերը: Յետոյ վաշտերը խումբ-խումբ գնացին դէպի իրենց յատկացւած բնակարանները: Հայ վաշտին յատկացւած էր հայոց թաղը:

Դրօշակները պարգած, սիրուն, ներգաշնակ երգեր երգելով՝ Հայկական վաշտն անցաւ ամբողջ քաղաքի միջով և հասաւ հայկական թաղը — եկեղեցու բակը: Ամբողջ հայ գաղութը (80 հայ տուն)՝ մեծ ու փոքր, կին ու աղջիկ, ծեր ու երեխայ այդտեղ էին հաւաքւել իրենց աչքերով տեսնելու Հայկական վաշտը եւ հայկական դրօշակը: Եկեղեցու բակում երկսեռ դպրոցի մանուկները կարգով շարւած՝ զիմաւորեցին վաշտին հայկական երգերով, իսկ ժողովուրդը՝

բուն ծափահարութիւններով և աղաղակներով:

— Կեցցէ հայ վաշտը, կեցցէ Անդրանիկը: Երգեցիկ խումբը երգեց Անդրանիկի երգը:

Քահանան արտասուլից աչքերով, զգացած մի ճառ արտասանեց իւր յոյժ ուրախութիւնն արտայայտելով, որ տաճկաց անիրաւ լծից ազատողների մէջ տեսաւ իւր հայ եղբայրներին, հայ որդիներին: Դա մի մեծ, աննկարագրելի ուրախութիւն է ոչ միայն իրան, այլ և բոլոր հայ սրտերի համար, մի վեհ, դարերից ի վեր սպասուող մխիթարութիւն: Օրհնեց ստրուկ ժողովրդի ազատութեան համար կուսադաշտ դուրս ելած անձնէր հայ քաջերին, օրհնեց և կուի պատաւոր դաշտում ընկածների անմահ յիշատակը, ապա բարի գալուստ մաղթեց բոլորին, որով և աւարտեց իւր սրտառուչ ճառը: Միւս հռետորներն էլ խօսեցին, արտայայտեցին իրենց դարերով փայփայած բողձանքը, ուրախութիւնը, ազատած տեսնելով իրենց երկիրը: Տանջւած, այրւած սրտերից բղխում էր անկեղծ ցնծութիւն, անկեղծ զգացմունքների արտայայտութիւն:

Բոլորից յետոյ խօսեց Գաբեգինը և խօսեց, ինչպէս միշտ, սաստիկ զգացած և կրակոտ կերպով:

Շատերն ուրախութիւնից լաց էին լինում՝ չկարողանալով զսպել իրենց արտասուները:

Ճառերը վերջացան. փառաւոր կերպով դրօշակները ներս տարան հրամանատարի համար

յատկացւած սենեակը, և պահակը՝ դանակը հրացանի ծայրին դրած՝ իսկոյն պահապան կանգնեց դրօշակի առաջ...

Վաշտը տեղաւորեց դպրոցի մէջ և սկսեց չորացնել իւր թրջած շորերը: Տեղական բնակչութիւնը իսկոյն բերեց թափեց նրանց առաջ պատրաստ գուլպա, սպիտակեղէն, տաք շորեր և այլն, այնպէս որ քիչ յետոյ բոլորն էլ փոխած իրենց թաց շորերը, դուրս էին եկել քաղաք զբօսանքի կամ հիւր էին գնացել հայերի տները:

Երկու օր ֆնացին Գիւմիւրջինէում հանգստանալու: Դեռ առաջին իսկ օրը բրիգադայի հրամանատարը հայկական վաշտին ուղարկեց խաղաղացնելու և պահպանելու տաճկաց թաղը, ուր ուրիշ վաշտերից զինւորներ էին մտել և անկարգութիւններ էին առաջ բերել իրենց տգեղ և պախարակելի վարմունքներով: Հայկական վաշտը, իբրեւ վստահելի և միանգամայն լոյալ զօրամաս, մեծ վստահութիւն էր վայելում և հաւատ էր ներշնչում բոլորին, մանաւանդ որ նրա գլուխն էր անցած բոլորին յայտնի հռչակաւոր խմբապետ Անդրանիկը, որը մի արտակարգ և արտասովոր ուշադրութեան առարկայ էր ժողովուրդների համար: Ամենքն էլ կամենում էին տեսնել նրան, ողջունել նրան, սեղմել նրա ձեռքը... Այն տունը, ուր նա էր ապրում, սրբատեղի էր դարձել. մէկը մտնում, միւսը դուրս էր ելնում:

Թէ որքան յարգում և հաւատով էին վերաբերում դէպի Անգրանիկը բարձր հրամանատարները, ցոյց է տալիս ի միջի այլոց և այն փաստը, որ հայ բնակիչները զինաթափութեան գործը յանձնեցին նրան և երբէք ոչ մի իշխանութիւն իրան թոյլ չտւեց խառնելու կամ ստուգելու այդ գործը: Հետեանքներն ընդունւեցին ոչ միայն կատարեալ հաւատով, այլ և մեծ շնորհակալութեամբ:

Հանգստութեան օրերն աննկատելի կերպով անցան, և երկու օրից յետոյ վաշտը՝ աշխոյժ և զւարթ՝ նորից շարունակեց իւր ճանապարհը: Ամբողջ հայ հասարակութիւնը եկել էր ճանապարհ գցելու նրան, որ դրօշակը լայն պարզած, երգելով անցաւ խուռն բազմութեան միջով և շուտով դուրս եկաւ քաղաքից: Մեր զօրաբանակը չափազանց մեծացել էր, որովհետեւ կրօնալիից երեք ուղղութիւններով դուրս եկած սիւները Գիւմիւրջինէում միացած էին միմեանց հետ: Այժմ հետեւում էինք թշնամուն ամբողջ զօրամասով: Սակայն հետեւեալ օրւանից երկու մասի բաժանւեցինք. դարձեալ մնաց մեր երրորդ բրիգադան արագածիզ թնդանօթների հետ միասին:

Մինչև 'Կեդէաղաջ քաղաքը անցանք առանց միջնադէպերի, եթէ չհաշւենք մի թեթիւ իրաւանցում, որ ծագեց մեր երկար քարաւանի մէջ № 35 տուններն անցնելու միջոցին: Յանկարծ կամաւորների վրայ պարպւեցին մի քանի հրա-

յաշէր: Սովեհնէն Բարձեյին, թե՛ վերեւած, լեւեների վրա ամրացել է թշնամին՝ Թեր Զանապարհը Կարեյա Կապտակով: Ասկայն շուտով պարզվեց, որ թշնամին չկա, իրացան արջակոյները եղել են Թեր Կամալօրէնքից:

Զանապարհը շարունակեցինք շատ արագ, առանց կանգնալու հանգստութեան, որովհետեւ լուր իր ստացել, թե թշնամին յար Գլխափոր ոյծերով հասել էր Մարիցա գետին և փորձեր է անում անցնելու ճյուղ արև և պրպրաւ ապառվելու գետի ընկնելուց:

Կոյեծների 13-ին գիշերեցինք Քաղաքական դերվենա գյուղում, որի բնակիչներից շատերը փախել պատապարվել էին լեւեներում: Քաղաք և այնպէս 30-40 Բարդայր գյուղից պարսկերէն տաճիկ փախուց զինվորների կողմից, և ամբողջ գյուղը պիտի լիք լի: Ենդ Բանը վատ աչքեց կաթափորների տրամադրութեամբ վրա:

Քրտա առաւելու շտապ-շտապ շարունակում ինքն ինք Զանապարհը, երբ հասանք Քի փանի տաճիկ գյուղերի, որոնց աւաճառագլխի վրայ ծաճանում էին պախաւ դրոշակներ ի նշան խռատութեան և անջնատար լինելու: Քաղաք դժբախտութեան այն էր, որ միայն այդ դրոշակներին հասնելը, դաշտի մեջ պատահեցինք Քի սրտածեղի տեւարանի. պախաւան ընկած էին երկու Քաղաքներ, իսկ նրանց ծառ առից և ցրտից Բախայել էր Քի Կարաճին Բանակ շորերի մեջ փաթարված:

Տիրար կանգնածները տեսնելու այդ և կար-
ձեռն փրկեմիս արարողունով լցվեցին, ծնաւորս
անէն քան և ծրայն ապաւանտ ինչ այդ անձեղ
չոհերի արյան փրկեմ անէն էր:

Ան լուսն իր, ինչպէս թերթերէն, աստի-
տարներէ իւր փրկեմ փրկեմիս արարողունով
իւր փարկում:

Անուայ, ինչպէս ինչ Կրիս, որ թիւս
կենտրոն իր անդ, բացարձակ և բարձրագոյն
հորդորում էր տղերանայ փրկեմիս արարողունով...

Մեծ քրտնայ ինչ Կրիս ինչ անձի տեսնել
գոյնէր և անցնում ինչ Զանգուհայ արի-
տակ որդակաների ծնող:

Հանգարն որդական անգորն երայանը
և լուսն անգորն Կրիս, կենտ երկրորդ, երրորդ,
և այդպիսով բացվեց իր արարողունով տեսարան,
որ երեք անհետարիս Զանգուհայ տայ: Հա-
պարակոր երայանագործարարներին անհայտով
կրակից Երա Զարգաւորուն. իրով լուսն անձից
գոյն: Մի Զոյն, իր արարակ իր բարձրացել, որ
Զարգա արյան անայնով, կանգնեցնում էր
երակներ թիւս. կրակի իր անհայ Զոյնի իր
անհայնով. բաց Կրիսի անայ տան թիւս լուսն
իւր իր արարողունով բարձր Կրիս, այնքան չի և
անձի, որ ծրայն լեղապատան, Զոյնի անհայ
անայ լուսնից Կրիսի իր անհայ: Կրիս կենտ
կանգարն անհայ ինչ լուսն իր և լուսն ինչ արա-
րողներ, որից կենտ արդեն երեւում ինչ Զոյնի և
կրակ: Արարողներ, անհայն տեսարան...

Մի փախ արարողունով փարցել ինչ փարցելով
իրենց կանգն արարող, բաց փրկեմ ինչ Զա-
յնի գետնի թիւ: Ան անայ Կ-Տ Կրիս, որից իր-
կան արարողունով երկնից ինչ զոր: Զանգուհայ-
նի իր երեւում ինչ Կրիսից արարողունով
փարցելով և զարգում Զանգուհայ:

Երեք գոյնէր - Կրիսից Կրիս, Կրիսից Կրիս
և Կրիսից Կրիս - իր անհայ լեղապատն զարգում
յին, արարողներ անհայ անհայ ինչ և Կրիսից և
Զանգուհայ իր արարողունով արարողունով անհայ: Կրիս-
յն արարողունով անհայ արարողունով արարողներ Կրի-
սից Կրիս, անհայ արարողունով Զանգուհայ իր
անհայնով և, արարող, արարող իր Զոյնի ան-
հայնով և Կրիսից անհայ Զոյնից իր
Կրիսից Կրիսից անհայ...

Մեծ անհայ կենտ, երեք թիւս փարցում
Կրիսից Կրիսից Զանգուհայից, արար-
ողներ ինչ անհայ Կրիսից անհայ Զո-
յնից. Կրիսից Կրիսից (Կրիսից, Կրիսից և
այն) Կրիսիցից անհայ, արարողներում
Կրիսից, իր Կրիսից անհայ ինչ Զանգուհայ
Կրիսից Կրիսից անհայ Զոյնից, ան-
հայնով ինչ երկնի երկնից Կրիսից Զանգուհայից...

Զոյնի զոր երկնից և Կրիսից անհայ-
կան Զանգուհայից Կրիսից. Կրիսից Կրիսից
Կրիսից ինչ Կրիսից անհայ Կրիսից ինչ Կրիսից
Կրիսից Կրիսից Կրիսից, Կրիսիցից իրենց
Կրիսից Կրիսից, ինչ և անհայ Կրիսից Կրիսից Կրի-
սից լեղապատն և Կրիսից անհայնով:

Կամաւորներն այդ գիշեր շատ փառաւոր
կերպով օգտուեցին ածիւ իւրից. Երաւի լաւ
կերպն ետէր և զաւան ծիւ, քնեցին փափուկ
անկողիններում, թանկագին գորգերի վրա:

Իսկ առաջնայան, երբ շատ վաղ թոյ-
նիքն փայտէր, Օսմանցիներն էլ յար աւերիւ
հարստաւորացուներով փնտրեցին այն, ինչ
որ մնչեւ այդ փնտրեցիք էր հարստաւոր
որից փախաւ: Տիւր թանկէր փայտ-
ները քնեցե՛րքի՛նք: Բարչրայան և շատով
փախաւ յար ապիտակ թիւարներով և գե-
ղեցիկ տներով կորաւ միւր ու կրակի մէջ: Քուս-
պում ինքն հասնէր թշնամուն, որովհետեւ նա
մի ժամաց հեռաւորապէս վերաւ էր: Այսօր
պիտի չհուսէր նրա բախաւ:

Ճ.

ԵԱՎԵՐ ՓԱՇԱՅԻ ԶԵՐՈՒՄԸ

Այս օրը նշեմերի 15-ին էր, մի պայծառ,
կրկ օր: Գնում ինքն խիստ աքաղաղածք և
անհաճութեամբ: Ամենից առաջ լնթանաւ
էր Հայկական փայտը, որ կայծաւ էր ամենա-
առաջին հակոյ շղթան: Արան էր փնտրեցան
այդ օրն առաջ գնացաւ և ամենից առաջ թշնամու
հետ լնթարեցին պատիւ: Ահա և վերջին բար-
եւոր, որպէս հետեւած ծնացին Գեղաւոր որերը,
պահեաւոր զորք, իսկ Բարերի փա-ճարեց-
ները (բարաւորներ) թնդանորների բերանները

ուղղած թշնամու կողմը, որը բռնել էր լայնա-
տարած, իւր եզերքից դուրս եկած Մարիցայի
ափը, Մերհամլու գիւղի մօտ: Հայկական վաշտը
Անդրանիկի և Գարեգինի առաջնորդութեամբ
առանց երկիւղի և նոյնիսկ թաղուելու. նախա-
զգուշութիւնների առաջ սլացաւ դէպի թշնամին,
նպատակ դնելով կտրուկ շարժումներով ստիպել
նրան կամ անձնատուր լինել և կամ ընդունել
կռիւր: Այդպէս էր ծրագիրը, և հայ վաշտն իրա-
գործում էր այդ արագ և աներկիւղ: Շուտով
նա այնքան առաջացաւ, որ բոլորովին զատեց
գլխաւոր ոյժերից. այնպէս որ հարկ եղաւ նրան
նշաններով ստիպել, որ կանգնի. բայց փողի
ձայնը (որ փչում էր ինքը բրիգադայի հրամա-
նատար Պրոտոգերովը՝ սիգնալիստի շրթուները
ձաքած լինելու պատճառով) չէր հասնում աղա-
ներին, և նրանք գնում էին ու գնում դէպի
թշնամու դիրքերը: Երկիւղ կար, որ թշնամին
թնդանոթների կրակով կոչնչացնի Հայկական
վաշտը:

Սակայն հայերը շուտով մտան ձորի մէջ և
պաշտպանւած էին արդէն թնդանոթային կրա-
կից: Նրանց կտրիճ և վճռական բայլը ազդեց
գետ տատանւող թշնամու վրայ, որ մնացել էր
մի կողմից անանցանելի, սաստիկ վարարած Մա-
րիցա գետի մէջ, միւս կողմից շրջապատւած էր
կամաւորների յանդուգն խմբերով, որոնք աւելի
պատրաստ էին կռուելու մինչև արեան վերջին
կաթիլը, քան հնարաւորութիւն տալու թշնամուն

դուրս գալու այդ ծուղակից: Ուստի նա աւելի խելացի համարեց անձնատուր լինել, փրկել իւր կեանքը, քան շարունակել կռիւը:

Երկուս ու կէս ժամ տեւեց թշնամի բանակի մեր առաջով անցնելը—10 հազար զինուոր, 242 սպայ, երեք գնդապետ և մէկ փաշայ: Մէհմէդ-Նավեր կը շարժուէր առաջնորդութեամբ նրանք շարան-շարան, կարգով անցան մեր առաջից, ճանապարհներով դէպի Փերեջիկ քաղաքը, որտեղից պէտք է «եսիր» գնային Բուլղարիա:

Ասում են, թէ Նավեր փաշան ստիպւած է եղել անձնատուր լինել գլխաւորապէս այն պատճառով, որ գոնէ իրաւունք ունենայ գերի բռնւելու դէպքում կենդանի մնացածների անձեռնմխելութեան վրայ, որովհետեւ կամաւորներին «բաշիբոզուկ» համարելով՝ կարծում էր, թէ նրանք կը կոտորեն կենդանի մնացածներին: Այդ նոյն պատճառով նրա պայմաններից մէկն էլ այն էր, որ նրան մինչև գերութեան վայրն ուղեկցեն անպատճառ կանոնաւոր զօրքերը և ոչ կամաւորները...

Երբ շատերը զարմացած հարցրել են նրան՝ թէ ինչու նա այդքան զօրքով և թնդանօթներով անձնատուր է եղել, բարի Նավեր փաշան պատասխանել է. «զալդա դենիզ, գաբազդա դօն-գուլ», նա եաֆալում, — «յետեիցս ծովը, առաջիցս «խոզերը» (կամաւորները)—ի՜նչ անեմ»...

Տաճիկ բանակը գերի բռնւած գնաց դէպի Բուլղարիա, իսկ մենք երաժշտութիւնով և եր-

գերով վերադարձանք Քիւչուկ-Վակըֆ գիւղը, ուր երկու օր հանգիստ պէտք է առնէինք:

XI.

ՔԵՇԱՆ ԲԱՂԱԲՈՒՄ

Քիւչուկ-Վակըֆ գիւղում երկու օր հանգըստանալուց յետոյ մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը դէպի Դիմոտիկա: Դեռ հաստատ յայտնի չէր, թէ այնտեղից դէպի ուր պէտքէ գնանք, արդեօք դէպի Անդրիանօպոլիս՝ պաշարած զօրքերին օգնութեան, թէ՞ դէպի ուրիշ կողմ: Զանազան ենթադրութիւններ էին արւում, սակայն ճշմարտութիւնն այն էր, որ շատ արագ էինք քայլում: Անցնում էինք մինչև հիմքը աւերւած գիւղերով: Հարևան յոյն գիւղերի բնակիչներն այդ գիւղերից սայլերով կրում էին ամեն ինչ, մինչև անգամ հրդեհից մնացած փայտեղէնը և պատերի քարերը... Մեծ քաղաք միայն Սոփլուն էր, ուր մնացինք մի գիշեր յոյների սնելում, բայց առհասարակ ժամանակ չունեցանք քաղաքը տեսնելու, որովհետեւ անձրեւ էր գալիս և սաստիկ ցեխ էր փողոցներում:

Երկաթուղու գծի վրայ գտնուող Դիմոտիկա քաղաքը չմտանք, որովհետեւ խոլերա կար այնտեղ, այլ անցանք մօտովը և շարունակեցինք մեր ճանապարհը դէպի Ուզուն-Քեօպրու և Քեշան: Այդ էր Դիմոտիկայում ստացած վերջին հրամանը:

Ամեն օր անձրև էր գալիս, և մեզ լաւ թրջում: Զինւորներից շատերը քայլում էին ոտաբոբիկ, որովհետեւ երկար ճանապարհից և ցեխից տրեխները վաղուց փշացել էին, իսկ նորերը զրտեղից պէտք է ստանային:

Շատ խղճուկ տեսարան էր ներկայացնում մեր ամբողջ բերդադան այդ ժամանակ. մինչև անգամ հացն էլ չէր կանոնաւոր ստացւում և շատ անգամ կէս հացով էինք անցկացնում օրը: Սակայն բոլորն անտրտունջ տանում էին այդ նեղութիւնները, որ մէկ չէին, երկուս չէին, այլ անթիւ, անհամար: Անձրևի տակ, ցեխի մէջ, ոտաբոբիկ, առանց վերմակների, մէկը ձմեռւայ հագուստով, միւսը նոյնիսկ ամառւայ, փամփուշտների, ռումբների և ծանր Մանլիխերեան հրացանի բեռան տակ քայլում էին կամաւորները ամբողջ օրեր առանց հանգստութեան, առանց կանոնաւոր սննդի. իսկ տաք կերակուր վաղուց էր որ չէին տեսել...

Վերջապէս, նոյեմբերի 23-ին, մի սաստիկ անձրևոտ օր, հասանք Քեշան քաղաքը, ուր հազարաւոր տաճիկների և յոյների մէջ կային և 18 հայ ընտանիքներ: Շուկան թալանւած և վառւած էր և որ ամենից ուշագրաւն է, թալանւած էին մեծ մասամբ հայերի խանութները, այն էլ ունէր կողմից—հենց իրենց հարեան «բարի» յոյների կողմից...

Քեշանում երկար մնացինք, և որովհետեւ քաղաքում խոլերա և որովայնատիֆ հիւանդու-

թիւններ կային, ուստի մեր բերդադային յանձնուեց թէ քաղաքի պահպանութիւնը և թէ նրա առողջապահական դրութեան հսկողութիւնը: Անտանքի էին տաճիկների դարերով կուտակած աղտոտութիւններն այդ քաղաքում:

Կարճ ժամանակում, շնորհիւ ձեռք առնւած կտրուկ և գործնական միջոցների, քաղաքը մաքրւեց և ընդունեց վայելուչ տեսք: Զինւորներին կեղտոտ թաղերից փոխադրեցինք աւելի մաքուր թաղեր, և կարելի է ասել, տղերքը մի քիչ հանգիստ առան և կազդուրեցին իրենց սպառած ոյժերը:

Իւրաքանչիւր վաշտ մի օր պահպանութիւն էր կատարում. քաղաքում: Երբ հերթը հասաւ հայ տղերանց, նրանք այնպիսի հմտութեամբ և կանոնաւորութեամբ կատարեցին իրենց գործը, որ բոլոր զօրավարների ուշադրութիւնը գրաւեցին իրենց վրայ և արժանացան բացարձակ գովասանքների կոմանդանտի և ուրիշ սպաների կողմից:

Ես ինքս անձամբ եմ լսել շատ բարձրատիճան սպաների գովասանքը նրանց վարժ և գեղեցիկ զինւորական գործելակերպի մասին, չնայած որ բուլղարերէն չէին իմանում:

Քեշանում, պարտաւ չմնալու համար հրամայւեց, որ գնդերն ամեն օր դուրս գան և քաղաքի մօտակայքում զինավարժութիւններ կատարեն: Հայերն էլ Գարեգինի առաջնորդութեամբ առաւօտեան և կէսօրից յետոյ գնում

էին հրացանաձգութիւն և ուրիշ վարժութիւններ անում: Մէկ օր էլ ամբողջ դրութիւնան միասին փորձնական պատերազմ խաղաց երկու բանակի բաժանելով. հայերը պէտք է յարձակէին բլուրի վրայ և այնտեղ հաստատուած թշնամուն դանակներով դուրս քշէին դիրքերից...

Քեշանում մեր գնդին միացան 25—30 նորեկ կամաւորներ, գլխաւորապէս Ռուսաստանից: Նրանց գալով վաշտի կամաւորների թիւն աւելի ևս մեծացաւ:

Նրանց հետ միասին եկել էին 30—35 ռուս կամաւորներ, մեծ մասամբ տներից փախած աշակերտներ, կատարեալ երեխաներ: Բացի զրանցից նաև ուրիշ երկու հոգի, որոցից մէկը պող-պորուհիկ՝ Սիբիրի գորգերից, միւսը աւագ ենթասպայ:

Մեր կեանքի մէջ որևէ փոփոխութիւն մտցրած լինելու համար հրամանատարը հրամայեց բրիգադայի ինտելիգենտ և ընդունակ ոյժերին մի երեկոյթ սարքել:

Եւ արդարև, գտնւեցին ամեն տեսակ ընդունակութեան տէր մարդիկ: Երեկոյթը շուտով գլուխ եկաւ, որին ներկայ եղան գեներալը և բոլոր սպաները: Ռուսները քառաձայն երգեցիկ խումբ կազմեցին և երգեցին շատ ռուսական երգեր բաւական ներդաշնակ և գեղեցիկ, նոյնպէս պարեցին ռուս ժողովրդական պարեր: Բուլղարները զանազան ռուսաւորներ արտասանեցին և ծիծաղաշարժ անեկդօտներ պատմեցին:

Հայերն էլ երեկոյթին մի փոքրիկ մասնակցութիւն ցոյց տւին. երկու տղայ դուրս էին եկել պարելու զանազան քրդական պարեր, իսկ երրորդը նւագում էր նոյն պարերի եղանակը զուգուկի վրայ: Պարողներից մէկը՝ Բալըզին, որ տաճկահայաստանցի էր և ձկնորսութեամբ էր պարապում, մի միջահասակ, դեղնած դէմքով, մեծ քթով և սև ու մեծ-մեծ աչքերով տղայ էր, խիստ շարժուն դիմագծերով: Ամբողջ գնդի սիրելին էր. նա էր գնդի «քեօսագեալդին», տխուր ըողպէներին գնդին ուրախ տրամադրութիւն պատճառողը: Նա ուրախացնում էր միայն ու միայն իւր հումորիստական պարերով: Այժմ էլ դուրս եկաւ թէ չէ, բոլոր սպաները ծիծաղութուլացան: Մեծ փափախը մինչև ականջները խրած, ոտքերը ծռած դէպի հակառակ կողմեր, մէջքը կուգ շինած, փորին կապած տաճկական լայն գօտին, որի ծալքերի մէջ խրել էր մի մեծ դամա (երկար կոթով դաշոյն)՝ Բալըզին պարում էր ծամածռութիւններ անելով իւր սև աչքերով, երեսի բոլոր գծերով և մկաններով, ներքևի շրթունքը կախ տւած: Բալըզին պարում էր այնպէս սահուն, այնպէս թեթև, որ կարծես յատակին չէր կաշոււմ. նա պարում էր խաղացնելով իւր մարմնի բոլոր մկանները այնպէս վարպետօրէն և միևնոյն ժամանակ այնքան ծիծաղելի կերպով, որ նայողները աւամայ և՛ զարմանում և ծիծաղում, զարճանում էին:

Շատ եմ տեսել ձկուն մարմնով պարողներ,

բայց Բալըղչին բոլորին էլ գերազանցում էր: Յանկարծ նա հանեց դաշոյնը և սկսեց նրանով պարել՝ մերթ ընդ մերթ վախեցնելով իւր հաւառակորդին:

Բոլորին շատ դուր եկաւ Բալըղչու «համարը», այնպէս որ նա երկար ծափահարութիւններ շարժանացաւ ներկայ եղող սպաների կողմից (երեկոյթը տրոււմ էր միմիայն սպաների համար, զինուորներ չկային):

Մինչդեռ մենք այդպէս անց էինք կացնում մեր օրերը Քեշանում, Անդրանիկը իւր անբաժան բարեկամ և հին ընկեր սրճարանապետ Ղուկաս Մինասեանի հետ գնաց Մալգարա քաղաքը, ուր մեծ հայկական գաղութ կար, և այնտեղից տղաների համար ընծաներ ուղարկեց. շորեղէն, ծխախոտ, ոտնամաններ և այլն:

Մի քանի օրից յետոյ ինքն էլ եկաւ, բայց էլի շուտով գնաց, այս անգամ Մալգարայից Ռոդոսթօ անցնելու, այնտեղի հարուստ հայ գաղութն էլ այցելելու և տղաների համար անհրաժեշտ իրերի հոգացողութիւնն անելու:

XII.

ՄԱԼԳԱՐԱ -- ՄԱՐՄԱՐԱ ԾՈՎ

Անգործութիւնն արդէն սկսել էր զգալի գառնալ տղերանց համար, որոնք իբրեւ երիտասարդ և եռանդով լի տղամարդիկ, շատ շուտով ձանձրանում էին հանգիստ և պարապ կեանքից:

Բարեբախտաբար հենց լաւ ժամանակին հրաման եկաւ, որ գնանք Մարմարայի ծովափը պահպանելու, որովհետեւ ենթադրութիւն կար, թէ շուտով կարող են պատերազմական գործողութիւնները նորոգւել և թշնամին զօրք կը հանի այդ ափերը:

Դեկտեմբերի 13-ն էր, երբ վաղ առաւօտեան դուրս եկանք Քեշանից և խճուղիով ուղղւեցինք դէպի Մալգարա քաղաքը:

Որովհետեւ մեր գնացքը խաղաղ նպատակով և խաղաղ ժամանակ էր կատարւում, ուստի նկարագրութեան համար մի առանձին հետաքրքրութիւն չի ներկայացնում, մանաւանդ որ, բարեբախտաբար, ճանապարհին ոչ մի միջնադէպ տեղի չունեցաւ:

Միակ հետաքրքիր բանը Մալգարա քաղաքով անցնելն էր, ուր խոլերայի պատճառով հրամայւած էր անցնել քաղաքի միջով առանց կանգ առնելու և շուկայից առանց որեւէ ուտելու բան գնելու:

Ամբողջ հայ գաղութը քաղաքից դուրս երկար ժամերով Հայկական վաշտի գալստեանն էր սպասում: Կանայք, երեխայք բոլորն էլ դուրս էին թափւել փողոց՝ տեսնելու վաշտը, որ դռշակը լայն պարզած՝ փառաւոր կերպով քաղաք մտաւ և քաղցրահնչիւն երգերով անցաւ հայոց թաղով: Քաղաքից դուրս միայն Հայկական վաշտին թոյլատրւեց մնալ մի ժամայ չափ հանգրստանալու և ազգակիցների կարօտն առնելու:

Տիկնայք և օրիորդներ ծաղիկներով դար-
դարեցին հրամանատարի և զինւորների կրծքերը՝
իրենց ուրախութիւնն արտայայտելով նրանց
տեսնելուն համար: Ճառեր և բարեմաղթութիւն-
ներ արտասանեցին երկու կողմից էլ, մինչև որ
որոշած ժամն անցաւ և տղերքը նորից շարու-
նակեցին քայլել Ռոդոսթոյի խճուղիով դէպի
Մարմարայի ծովափը:

Միւս օրը երեկոյեան հասանք մեզ համար
որոշած տեղը՝ յունական Պանադոս գիւղը, Մար-
մարա ծովի ափին, ուր յոյները աղ ու հացով
զիմաւորեցին զօրքին և բնակարաններ յատկա-
ցրին բոլոր զինւորներին: Թէև ընդունելութիւնը
սրտանց չէր, այնուամենայնիւ մենք շատ գոհ
էինք, որ հասանք այդ գեղեցիկ ծովափը, որ
հարուստ էր հիանալի օդով և մթերաշատ գիւ-
ղերով, ուր կար մանաւանդ գինու անսպառ
պաշար:

Այդպէս ուրեմն, դեկտեմբերի 15-ին Հայ-
կական վաշտը հաստատուեց ծովափնեայ Պանադոս
յոյն գիւղում, մոռացութեան տալով իւր մինչև
այդտեղ կրած բոլոր զրկանքներն ու նեղութիւն-
ները, որովհետև այժմ նրա առաջ բացուած էր
ծովափնեայ առատ և քաղցր կեանքը՝ լի ամեն
տեսակ յարմարութիւններով և յիշողութիւննե-
րով:

ՊԱՆԱԴՈՍ ԳԻՒՂՈՒՄ

Ինչպէս վերև ասացինք, Պանադոսը յունա-
կան գիւղ է և գտնւում է Ռոդոսթոյից 8 քի-
լոմետր հեռաւորութեան վրայ: Մարմարա ծովի
ջինջ ալիքները մեղմիւ զարնւում էին աւազոտ
ափերին, որոնք ծածկւած են գոյնզգոյն փոքրիկ
գեղեցիկ քարերով: Տեսարանը գեղեցիկ էր, օդը
մեղմ, ջուրը քաղցր, գինին առատ և համարեա
ձրի. ահա այսպիսի անկիւն էր Պանադոս գիւղը:

Տղերանց կեանքն էլ դգալի կերպով փոխւեց
դէպի լաւը: Մնունդը լաւացաւ, կանոնաւորւեց.
օրական երկու անգամ տաք կերակուր, հացը
միշտ առատ և լաւ, տօն օրերին էլ գինի: Որ
ամենազլխաւորն է, հասաւ և հագուստեղէնը.
ռուսաց «Կարմիր խաչից» ստացւեցին վերար-
կուններ և տրեխներ՝ լաւ ամուր կաշուց կարած,
սպիտակեղէն և այլն, այնպէս որ տղերքն ամենքն
էլ արդէն զինւորական համազգեստ ունէին և
իսկական զինւորներից ոչնչով չէին տարբեր-
ւում, բացի իրենց սև գլխարկներից և պղնձե
նշանից, որ պատկերացնում էր բուլղարական
առիւծը ազատութեան դրօշակը ձեռքին, որի
ծայրին գտնւում էր խաչը, իսկ առիւծի ոտքերի
տակ ընկած էր կիսալուսինը:

Տղերքն ամեն օր շարունակում էին իրենց
վարժութիւնները Մարմարայի ծովափին, իսկ
իրենց հերթը հասած օրը ծովափի պահպանու-

Թիւնն էին կատարում: Բացի սովորական պարապմունքներից ամրացնում էին ծովափը՝ դեսանտի ժամանակ թշնամուն կատաղի դիմադրութիւն ցոյց տալու համար: Մի որոշ տարածութիւն էլ յանձնւած էր հայերին, որ ամրացնեն փոսեր, խրամատներ (տրանշէյներ) և օկոպներ փորելով:

Որովհետև Ռոդոսթօն շատ մօտ էր մեզ, ուստի հրամանատարների հրամաններով զինւորներից շատերին թոյլատրւում էր կարճ ժամանակով գնալ քաղաք: Քաղաքացի հայերն էլ երբեմն-երբեմն վաշտին հիւր էին գալիս: Նրանք ուրիշ քաղաքների օրինակով ուղարկեցին ծխախոտ, ճերմակեղէն, ոտնամաններ:

Ռոդոսթոյի առաջնորդ Գէորգ ծ. վ. Ասլանեանը հիւր եկաւ Պանադոս և այցելեց բրիգադայի հրամանատար Պրոտոգերովին, որի վրայ նա շատ լաւ տպաւորութիւն թողեց իւր անկեղծութեամբ և խելացիութեամբ: Հայր սուրբը ինքն էլ շատ գոհ մնաց համակրելի և քաղաքավարի Պրոտոգերովից, որը մեծ յարգանք և պատկանք ցոյց տւեց դէպի հայերի հոգևոր պետը: Իսկ երբ հայր սուրբը ճանապարհւեց դէպի Ռոդոսթօ, Պրոտոգերովը հրամայեց, որ ամբողջ Հայկական վաշտը սպառազինւած և պատրաստ անկախ կասաբեալ կարգով շարւի գիւղից դուրս ճանապարհի վրայ և հայր սուրբին զինւորական պատիւներ տայ:

Հայր սուրբը չափազանց զգացւեց, մինչև

իսկ արտասուեց, երբ իւր մօտենալուն պէս հնչեցին Գարեգինի հայկական հրամանները, որոնց հետեւեցին տղաների վարժւած և զեղեցիկ գործողութիւնները հրացանի հետ, յետոյ միահմուռ պատասխանեցին հայր սուրբի բարկին և լուռ պատկառանքով լսեցին նրա ոգևորւած և ազդու խօսքերը: Իւր կարճ ճառի վերջում նա իւր գոհունակութիւնը և ուրախութիւնը յայտնեց, աւելացնելով, թէ ամեն կողմից գովասանքներ է լսում տղաների մասին և հպարտանում է դրանով: Օրհնեց նրանց, յաջողութիւն և առողջութիւն ցանկացաւ և, վերջապէս, իւր շնորհակալութիւնը յայտնելով տւած պատիւների համար, կառք նստեց և հեռացաւ: Իսկ տղերքը ուրախ և զւարթ մտան գիւղը և ցրւեցին իրենց տները:

Հայր սուրբը մէկ անգամ էլ այցելեց Պանադոս գիւղը. այս անգամ արդէն եկել էր քաղաքի հայութեան կողմից Ծննդեան տօնի օրւայ համար հրաւիրելու ամբողջ Հայկական վաշտին իւր կազմով, նոյնպէս երբորդ բրիգադայի հրամանատար Պրոտոգերովին իւր ամբողջ շտաբով և տաաներկուերորդ զրուժինայի հրամանատարին իւր աղիւտանտով:

Բոլորն էլ ուրախութեամբ ընդունեցին Ռոդոսթոյի հայ հասարակութեան հրաւերը և խոստացան անպատճառ ներկայ լինել յունւարի 6-ի տօնին հայոց եկեղեցում:

Այդ օրը հայր սուրբի հետ նկարեցինք ամբողջ վաշտով և վերև թւած իշխանաւոր անձ-

նաւորութիւններով: Հայր սուրբը նոյնպիսի փառքով ու պատուով ճանապարհ գցեց Ռոդոսթօ, ինչպէս առաջին անգամ, տանելով իւր սրտի մէջ անջնջելի տպաւորութիւններ և յիշողութիւններ:

Տղերքը սկսեցին պատրաստել քաղաք գնալու համար և անհամբերութեամբ սպասում էին այդ օրւան: Որովհետեւ տօները հետևում էին մէկը միւսին, ուստի չնկատեցինք էլ, թէ ինչպէս անցան օրերը և հասաւ յունւարի 5-ը: Այդ օրը բրիգադայի հրամանատարը նախօրօք հրահանգեց, թէ որ ժամին պէտք է դուրս ելնենք գիւղից, որպէսզի ժամանակին հասնենք ս. պատարագին, և առաջուց կարգադրեց բոլոր մանրամասնութիւնները և անելիքները յաջորդ օրւայ մասին: Նրա այդպիսի ուշադրութիւնը չվերպեց հայերիս աչքից:

XIV.

ՌՈՂՈՍԹՈՅԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՇԻՒՐ

Միւս առաւօտեան տեսանք, որ գիշերը սաստիկ անձրև է եկել, որից սարսափելի ցեխ էր գոյացել: Անձրևը կամաց-կամաց շարունակում էր գալ, բայց ի հարկէ այդ հանգամանքը չըխանգարեց մեր գնալուն, միայն թէ զգալի կերպով վնասեց և փոխեց տղերանց տրամադրութիւնը: Բայց դրա փոխարէն մի ուրիշ սիւրպրիզ էր սպասում նրանց. երեկոյեան ստացել էին

«Բաշուքեան խաչեր» զինւորներին բաժանելու համար: Հրամանատարը հայերի խաչերը վերցրեց Ռոդոսթոյի եկեղեցու բակում ժողովրդի ներկայութեամբ բաժանելու:

Մինչդեռ զինւորները ցեխերի միջով կըշտապեն դէպի քաղաք, մենք առիթից օգտւենք և մի քանի խօսք ասենք Ռոդոսթոյի հայ գաղութի մասին: Ռոդոսթոյում կայ 15—16 հազար հայ բնակչութիւն, որը պարապում է թէ առևտրով, թէ արհեստներով և թէ երկրագործութեամբ: Շատ աշխատասէր և նահապետական բարքերով ապրող համեստ և պարկեշտ ժողովուրդ է Ռոդոսթոյի հայ հասարակութիւնը: Իւր զրացիներէ՝ տաճիկների և յոյների հետ հայն ապրում է համերաշխ, թէև յոյները իրենց ի բնէ նախանձոտ և խարդախ բնաւորութեամբ ամեն կերպ աշխատում են հայերին ֆրասել, ուր որ կարող են, ուր որ ձեռքները հասնում են. մի տեսակ թշնամութիւն, մի տեսակ ատելութիւն և մրցակցութիւն կայ այդ երկու հասարակութիւնների մէջ: Այդ բանը նկատում էին նոյնպէս բուլղարները իրենց կարճ տիրապետութեան ժամանակ:

Բայց մի՞թէ կարող է Հայկի պարզամիտ և դիւրահաւատ զաւակը մրցել խորամանկ Ողեսևսի ազգակիցների հետ, կամ հաւասարել նրանց, որոնք կանգ չեն առնում ոչ մի մեքենայութեան, ոչ մի հնարագիտութեան և ոչ մի նենգութեան առաջ:

Չէ՞ որ նրանք ընդունակ են նոյնիսկ աղօթքի, զոհաբերութեան ժամանակ էլ որևէ խարդախութիւն կամ թակարդ սարքելու:

Դեռ վաղուց է ասել զժբախտ Լաօկօօնը.
„Timeo Danaos et dona ferentes!“*)

Բայց վաղ թէ ուշ, երբ հայերի հետ ծանօթանում են մօտիկից, բոլորն էլ մնում են հիացած նրանց չափազանց հիւրասիրութիւնից, նրանց պարկեշտ և նահապետական-ընտանեկան կեանքից, նրանց ամեն մի զոհողութիւն յանձն առնելու պատրաստականութիւնից և նրանց անկեղծ վերաբերմունքից դէպի իրենց բարեկամ ազգերը:

Խեղճ հայ, ամեն տեղ էլ նա պատրաստ է իւր հոգին տալու իւր հարեանների և բարեկամների համար, բայց որովհետեւ անընդունակ է շողքորթելու, քծնելու, հրաժարւելու իւր պատուաւոր և բարոյական կեանքի մաքուր սկզբունքներից, միշտ մնում է յետ ընկած և միշտ կըրում է ամեն տեսակ դառնութիւններ, մինչև որ մի արտասովոր երեոյթ գայ և պարզ կերպով ապացուցի մոլորւած ժողովուրդներին, թէ ի՞նչ է բարեկամը և ի՞նչ է նինգամիտ թշնամին, ինչպէս իրենց կաշու վրայ փորձեցին և համոզեցին բուլղարները յոյների վերաբերմամբ, բայց աւանդ, շատ ուշ... Քաղցրալեզու, խորամանկ յոյներն ամեն կերպ, նոյնիսկ իրենց գեղե-

*) Երկիւղ եմ կրում զանայեցիներից (յոյներից) նոյնիսկ երբ նրանք զոհ են մատուցանում:

ցիկ կանանց և աղջկերանց միջոցով գրաւել, կախարդել էին միամիտ, „հաստապուլիս“ բուլղարներին—ինչպէս կոչում էին նրանք վերջիններիս—և իմացել ամեն գաղտնիք, ամեն մտադրութիւն...

Բուլղար կառավարութիւնը շատ լաւ էր վերաբերւում դէպի հայերը, չափազանց գնահատելով նրանց ծառայութիւնները և նշանակութիւնը՝ ապագայ տնտեսական-կուլտուրական մաքառման ժամանակ յոյն տարրի դէմ պատնէշ ծառայեցնելու համար: Հայերն էլ մէկի փոխարէն տասն էին հատուցանում, հաւատարմութեամբ և անկեղծութեամբ վերաբերւելով դէպի նրանց:

Ռոդոսթոյի հայ գաղութը կարելի է հարուստ համարել, որովհետեւ երկիրը շատ առատ է և պտղատու, արհեստներն էլ զարգացած:

Ռոդոսթոյի հոգևոր իշխանութիւնն էլ բաւական հարուստ է, ունի լաւ և բազմաթիւ արդիւնաւէտ տներ քաղաքի կենտրոնում, որոնք մայր եկեղեցու սեպհականութիւնն են կազմում և նւիրաբերւած են Քրիստոսի բեկունքից մէկին, որ գտնւում է մայր եկեղեցում և պահւում է առանձին խորանի մէջ՝ զարդարւած թանկագին քարերով: Դա դուրս է բերւում որոշ ժամանակներ հեռու երկրներից ուխտ եկողների համար: Մենք էլ փոխ-գնդապետ Պրոսոպերովի հետ սնձամբ տեսանք և դիտեցինք այդ բեկուր: Դա Ռոդոսթոյի համար, յամենայն դէպս, հարստութեան մի անսպառ աղբիւր է:

Արդէն մօտեցել էինք քաղաքին: Վերջին անգամ տղերքը քիչ հանգիստ առան և կարգով շարժած ուղղւեցին դէպի քաղաք: Ամենից առաջ ձիւի վրայ գնում էր փոխ-գնդապետ Պրոտոգերովը իւր շտաբով, հետն էլ Անդրանիկը մի հիանալի արաբական նժոյգի վրայ նստած: Ձին ամբողջ ժամանակ խաղում, պարում էր իւր տիրոջ տակ: Շտաբից յետոյ անմիջապէս գալիս էր վաշտը՝ իւր լախ պարզած զրօշակներով, առաջնորդութեամբ իւր հրամանատարի, որը սուրը հանած քայլում էր ամենքի առաջին: Տղերքը գնում էին ծանր, զինւորական հաստատ քայլերով, երկար, անվերջ շարքերով: Նրանց թիւն արդէն 270-ից անց էր:

Քաղաքի սահմանագծի վրայ խուռն բազմութիւն էր սպասում մեզ մի նւագախումբով, որը կազմել էին Ռոդոսթոյի հայերը և համերգներ էին տալիս կամ նուագում էին խնջոյքներում և հարսանիքներում:

Վաշտը մօտենալուն պէս նւագախումբը հնչեցրեց բուլղարական հիմնը՝ «Շումի, Մարիցա»-ն, որը հասարակութեան կողմից ընդունւեց որոտընդոտ ուռաներով և ծափահարութիւններով:

Հիմնից անմիջապէս յետոյ երաժշտախումբը նւագեց «Մեր Հայրենիք» մարշը, որի միջոցին փողոցում երկշար կանգնած և երկար, գեղեցիկ մագերը ունեւրին փռած մօտ քսան սպիտակազգեստ փոքրիկ աղջիկներ մօտեցան և ծաղկե-

փնջեր մատուցին Պրոտոգերովին, Անդրանիկին, շտաբի անդամներին, Գարեգինին և ծաղիկներով զարդարեցին զինւորների կրծքերն ու դրօշակը:

Ժողովուրդը ծափահարում, ուռա էր կանչում անդադար. լուսամուտներից և պատշգամբներից աիկիններ և օրիորդներ ծաղիկներ և անուշահոտ հեղուկներ էին թափում ներքևով անցնող սպանների և վաշտի վրայ:

Զնայած վատ եղանակին, ամբողջ հայ գաղութը հաւաքւել կիտւել էր փողոցների մէջ քաղաքի մի ծայրից մինչև մայր եկեղեցին, ուր, ինչպէս որոշւած էր, ուղղակի պէտք է գիմէինք՝ ս. պատարագին ներկայ գտնւելու: Կեցցէներին, ուռաներին, ծափահարութիւններին, ծաղիկների և անուշահոտ հեղուկների անձրևի տակ, երաժշտութեան անընդհատ նւագածութիւնով մենք մի կերպ վերջապէս հասանք մայր եկեղեցու ընդարձակ գաւիթը, միշտ առաջնորդ ունենալով հրեշտականման սպիտակազգեստ աղջիկներին, այդ գեղեցիկ և անմեղ քերովբէներին: Գաւիթը լիքն էր անագին բազմութիւնով, որը պատկառանքով ճանապարհ բացեց իշխանաւորների և վաշտի առաջ և ազահ հայեացքներով ուղեկցեց մինչև եկեղեցու ներսը: Այստեղ առանձին տեղ էր պատրաստւած փոխ-գնդապետ Պրոտոգերովի, Անդրանիկի և բրիգադայի բժշկի համար, ձախ կողմում սեղանի մօտ դրւած էին բազկաթոռներ: Վաշտը տեղաւորւեց աջ կողմում, իսկ դրօ-

շակները դուեցին սեղանի առաջ: Պատարագիչն ինքը հայր-սուրբն էր, որ մեծ դժարութեամբ էր կարողանում առաջ տանել իւր գործը, որովհետեւ ժողովրդի ահագին, հոծ բազմութիւնը ուշքն ու միտքը վաշտի վրայ դարձրած, չէր կարողանում հարկաւոր խաղաղութիւնը, լուս-թիւնը և լրջութիւնը պահպանել և ըստ երևու-թին քիչ էր տրամադիր հետեւելու ժամասացու-թեանը:

Վերջապէս շուրջ օրհնեց և եկեղեցական արարողութիւնը վերջացաւ: Մինչդեռ պատարա-գիչը պատրաստուում էր սեղանից իջնելու, պող-պորուշիկ Գարեգինը թոյլաւութիւն ինչորեց փոխ-գնդապետից և արտասանեց մի ոգևորիչ, կրակոտ և զգացմունքով լի ճառ նախ հայերէն և ապա բուլղարերէն:

«Բուլղար և Մակեդոնացի եղբայրներ. երբ մօտիկ անցեալում կարդում և լսում էի Մակե-դոնիայում տեղի ունեցող մասսայական ջար-դերի, քրիստոնէական բնակչութեան և ամբողջ գիւղերի մասսայական սխտեմատիկ կոտորած-ների և ոչնչացման մասին, երբ կարդում և լսում էի քրիստոնէական ինտելլիգենցիայի դէմ մղող վայրագ հալածանքների, մակեդոնացի ստրկի ամենատարրական իրաւունքների խախտ-ման մասին դպրոցական և դատաստանական շրջաններում, երբ կարդում և լսում էի այդ դժբախտ և բազմաշարժար ժողովրդի պաշտպան-ների և բարեկամների մասսայական աքսորների

մասին,—նա, իմ ստրկացրած և դժբախտ հայրե-նիքի՝ Տաճկա-Հայաստանի ողբերգական քոյրը— Մակեդոնիան իմ կրակոտ երեակայութեան մէջ պատկերանում էր որպէս մի ահագին Գողգոթա, որի բարձրութեան վրայ խաչուում էր Քրիստոս-ժողովուրդը, Մակեդոնական ժողովուրդը:

«Նա պատկերանում էր իմ երեակայութեան մէջ առանց արեգակի և առանց դարձան մի երկիր, արեան և արցունքի մի հովիտ, սգով պա-տած մի վայր, որը խորհրդաւոր կերպով մրմըն-ջում է, թէ այնտեղ ժողովուրդն է տառապում և կռում արիւնուշտ սուլթանների ծանր լծի դէմ:

«Եւ այդ սուրբ պատկերը—խաչած ժողո-վուրդը—ինձ դէպի իրեն էր քաշում, ինձ գրա-ւում էր: Իմ հոգին ձգտում էր դէպի նրան, դէպի այդ ողբերգական ճակատագիր ունեցող ժողովուրդը:

«Այո, Մակեդոնացի եղբայրներ, այդ ողբեր-գական օրերին, կուի այդ սպասումի ժամանակ ես, ինչպէս և հայ ժողովուրդը, որ սիրում ենք Մակեդոնիան, նրա տանջանքները և նրա ապա-գայ ազատութիւնը,—մենք ձեզ հետ էինք մեր մտքերով, մենք ձեզ հետ էինք մեր զգացմունք-ներով:

«Մենք եղբայրներ էինք մեր դժբախտու-թիւններով, մենք եղբայրներ էինք մեր ցանկու-թիւններով:

«Մեր ժողովուրդները եղբայրացան տաճկա-կան կախաղանների վրայ և տաճկական բանտե-

րում, եղբայրացան էդիրնէի (Ագրիանօպոլսի) կախաղանների վրայ: Յիշեցէք Մերձանովին և Պետօին:

«Խաղաղ թէ հալածական, մենք միշտ եղել ենք ձեզ հետ. մենք ձեզ հետ ենք և այժմ, կուի դաշտում. մենք կը ֆնանք ձեզ հետ նաև ձեր հայրենիքի բախտաւորութեան և ազատութեան ժամանակ:

«Թոյլ տւէք, եղբայրներ, յուսալու, որ Մակեդոնիայի ազատութիւնը կատարեալ է, որ նա միանգամ ընդմիշտ ազատւած է տաճկական ծանր լծի տակից և այսուհետև կապրի ազատ և երջանիկ կեանքի քաղցր հրապոյրներով: Բայց թոյլ տւէք յուսալու, որ նա իւր երջանկութեան մէջ չի մոռանալ կարեկից լինելու իւր գեռևս դժբախտ քրոջը՝ Տաճկա-Հայաստանին և հարկաւոր դէպքում օգնութեան ձեռք կը կարկառէ նրան՝ տաճկական լծի տակից ազատելու համար:

— Կեցցէ ազատ Մակեդոնիան:

— Թող փայլի խաչը, թող կորչի կիսալուսինը. թող կորչի Տաճկաստանը»:

Երբ հոռտորը վերջացրեց իւր ճառը, բոլորն էլ խոր զգացւած՝ իրանց գոհութիւնն արտայայտեցին. աղջկերանց և տղերանց երգեցիկ խումբը երգեց մի քանի հայկական երգեր, որոնք առանձին բաւականութիւն պատճառեցին մեզ բոլորիս, որովհետև երգւում էին արտասովոր տրամադրութեան տակ և արտասովոր պարագաներում:

Դուրս ելանք եկեղեցուց: Բակում ամբողջ վաշտը կարգով շարուեց: Եկաւ և հայր-սուրբը պատարագչի զգեստով և կանգնեց վաշտի առաջ, առաջնորդարանի սանդուղքների մօտ: Ամեն ազգերից բաղկացած անագին բազմութիւնը լցրել էր մօտակայ փողոցները, լուսամուկները, պատշգամբները: Բոլորն էլ սրտատրոփ սպասում էին տեսնելու, թէ ինչով պիտի վերջանայ այդ Հայկական տօնը:

Երբ ամենքը լռեցին, փոխ-գնդապետ Պրոտոգերովը դառնալով զինւորներին և ժողովրդին՝ բարձր ձայնով հետևեալ խօսքերն արտասանեց.

«Այսօր, ձեր ամենամեծ տօնի օրը, ես այստեղ կը բաժանեմ «Բաջուքեան խաչերը»: Դուք, հայեր, դուք բոլորդ էլ հերոսներ էիք և բոլորդ էլ կուով էիք որպէս առիւծներ Ուզուն-Համիդլերի և Բալքան-Թորեսի կռիւներում: Սակայն քաջութեան խաչը հազիւագիւտ բան է և նա տրւում է ամենից քաջերին: Թող այն խաչերը, որ այժմ կըստանան ձեր ընկերները, ծառայեն որպէս հպարտութիւն ամբողջ Հայկական վաշտի համար: Սակայն այսպիսի մի ուրախ և երջանիկ ըրպէին չպէտք է մոռացութեան տանք նրան, որ բուլղարական զօրաբանակի զլուին է կանգնած, — Բուլղարիայի թագաւորին: Նրա իմաստութեան շնորհիւ մինչև այժմ զէնքը յաջողութեամբ կատարեց ազատագրութեան մեծ գործը: Կեցցէ ցար Ֆերդինանդը: Ուռն»:

Որոտալից ուռան երիցս թնդացրեց օդը:

Նւագախումբը նւագեց „Шумы, Марица“ հիմնը, որի միջոցին փոխ-գնդապետ Պրոտոգերովը սկսեց բաժանել խաչերը, անձամբ զարդարելով ստացողներին կրծքերը և առաջինը շնորհաւորելով նոր «կաւալերներին»:

✓ Սմենից առաջ նա զարդարեց Անդրանիկի կուրծքը զինւորական քաջութեան ոսկէ խաչով, շնորհաւորեց նրան և երեք անգամ համբուրեց նրա հետ: Բոլոր ներկայ եղող բարձրաստիճան անձինք հետևեցին նրա օրինակին և ջերմագին շնորհաւորեցին Անդրանիկին, իսկ հայր-սուրբը օրհնեց նրան:

Ժողովրդի ցնծութիւնը սահման չունէր. շատերը արտասուում էին այդ սրտաշարժ տեսարանը դիտելիս: Օդը թնդում էր կեցցէներէից և ուռաներից, ծափահարութիւնները անլսելի էին դարձնում երաժշտութիւնը: Երգեցիկ խումբը երգեց Անդրանիկին նւիրւած երգը, որի մելուքիան չափազանց դուրեկան և քաղցր էր:

Փոխ-գնդապետ Պրոտոգերովը տեսնելով այդ ամենը, չկարողացաւ զսպել իրեն և դառնալով դէպի ժողովուրդը՝ յուզւած ձայնով ասաց.

«Մի ժողովուրդ, որ գնահատում և յարգում է իւր հերոսներին, երբէք չի մեռնի: Այդպիսի ժողովրդի ապագան պայծառ է և նրա փրկութիւնը մօտ: Կեցցէ Անդրանիկը»:

Նորից ծով բազմութիւնը թնդացրեց օդը իւր ուժգին կեցցէներով, երաժշտութիւնը լցրեց ամբողջ թաղը իւր ներդաշնակ հնչիւններով,

երեսաների երգեցիկ խումբը իւր քաղցր, անուշ դալալիկներով...

Հանդէսը վերջացաւ: Իշխանաւոր անձինք բարձրացան առաջնորդական սենեակները, իսկ զինւորները բաժանւեցին ուղղաստօցիների մէջ: Կատարեալ կռիւ էր, միմեանց ձեռքից խլում էին, վիճում, տաքանում. ամենքն էլ ուզում էին այդ օրը իրենց տանը մի թանկագին հիւր ունենալ:

Մենք քիչ հանգիստ առանք հայր սուրբի մօտ, ուր շնորհաւորութեան և այցելութեան եկան քաղաքի երևելիներից շատերը, հիւպատոսները և այլն:

Ժամի ճիշտ մէկին գնացինք Հայկական ակումբը, ուր Ռոդոսթոյի հայ հասարակութիւնը բանկեա էր տալիս Հայկական վաշտի բարձր հրամանատարներին և որին հրաւիրւած էին Ռոդոսթոյի շրջանի նահանգապետ (վալի) դոկտոր Իւան Դիմիտրով, Ռոդոսթոյի կոմենդանտ գնդապետ Յեկով, Ռոդոսթոյի քաղաքագլուխը և քաղաքային խորհրդի հայ անդամը, նահանգապետի օգնականը, թաղային խորհրդի անդամը և այլն: Ամբողջ ճաշի ընթացքում նւագում էր կոմենդանտ Յեկովի կողմից ուղարկւած 28-րդ գնդի նւագախումբը:

Շքեղ և ճոխ սեղան էր պատրաստւած ընդարձակ սենեակի մէջ, որ զարդարւած էր բուլղարական թաղաւորի պատկերով և ծաղիկներով:

Հիւրերը հաւաքւած էին արդէն: Նրանք շար-

ւեցին սեղանի շուրջը: Հայր սուրբը օրհնեց սեղանը և քիչ յետոյ՝ կենդանութիւն մտցնելու համար՝ առաջարկեց առաջին բաժակը խմել բուլղարական թագաւորի և նրա յաղթող և անյաղթ զօրքի կենացը:

Ոգևորութեամբ ընդունւեցին հայր սուրբի խօսքերը և երաժշտութիւնը նւագեց հիմնը:

Փակագծի մէջ ասենք, որ թարգմանի դերը կատարում էր Պրոտոգերովի բրիգադայի բժիշկը, որ ազգով հայ էր:

Ճաշկերոյթը քանի գնաց տաքացաւ, սեղանակիցների տրամադրութիւնը շատ բարձրացաւ և սրտակցութեան ու եղբայրութեան ճառերը թնդացրին Հայկական ակումբի սրահը՝ ուրախութիւն, անհուն ցնծութիւն պատճառելով ուկնդիրներին:

Դոկտոր Իւան Դիմիտրովը մի շատ գեղեցիկ և բանաստեղծական ճառ արտասանեց, ցոյց տալով, որ ոչ միայն ծանօթ է հայ ժողովրդին, այլև նրա գրականութեանը:

«Մի ժողովրդի տանջանքները, — ասաց նա, — վկայում են նրա հոգեկան հարստութեան մասին: Եթէ փողոցի մէջ հանդիպէք հային (տաճկահային), դուք իսկոյն կը ճանաչէք նրան. նրա աչքերի մէջ հանգել է ուրախութեան փայլը, նրա դէմքը կրում է տխրութեան կնիք: Իւր կեանքի մէջ նա իրեն իւր հայրենիքի դժբախտութիւնից չի բաժանում. նոյնիսկ երբ նա երգում է և խօսում, նրա երգերի մէջ լսում են

խեղճ ստրկի հեծեծանքները, իսկ նրա ձայնի մէջ փրկութեան անյագ ծարաւը»:

Նա առաջ բերաւ այստեղ «Արաքսի արտասուքը»՝ ոտանաւորից ամենասրտաշարժ տողերը և վերջացրեց իւր ճառը, առաջարկելով խմել հայ ազգի բախտաւորութեան և ապագայի կենացը:

Դոկտոր Դիմիտրովի ճառը մեծ ազդեցութիւն արաւ հանդիսականների վրայ և ընդունւեց բուն ոգևորութեամբ:

Կենացները յաջորդեցին մէկը միւսին. բոլորն էլ մէկ-մէկ ճառ արտասանեցին, ընդգծելով հայերի և բուլղարների սրտակցութիւնը, եղբայրութիւնը, կուլտուրական ձգտումները, համերաշխ ապրուստի խաղաղ զարգացման տենչը: Պոստեցին պ.պ. Յեկով, Պրոտոգերով, բժիշկը և հայր սուրբը:

Հերթը հասաւ Անդրանիկին: Քաջ և անվեհեր՝ կուրի դաշտում, նա խորամիտ և ճարտարախօս էր խորհուրդների, ճաշկերոյթների ժամանակ. բնութիւնը շատ բարեբախտ կերպով ներդաշնակել էր նրա մէջ մտքի ոյժը հոգու անվեհերութեան հետ:

«Մենք տօնում ենք այստեղ բուլղարական զօրքի յաղթութիւնը, բայց չպէտք է այս ուրախ ըողպէին մոռանանք մեր այն թանկագին ընկերներին, որ թշնամու գնդակները խլեցին մեր շարքերից: Նրանք իրենց քաջութեան զոհերն են, և մենք պատրաստ ենք նրանց յետևից գնալու:

Թող յաւիտեանս օրհնւած լինի սպանւած հերոսների յիշատակը»:

Բոլոր սեղանակիցները յուզւած այդ կարճ, բայց ազդու ճառից, ոտքի կանգնեցին՝ յարգելով պատւի դաշտում ընկածների սուրբ յիշատակը:

Այդպէս շարունակեց բանկետը դեռ երկար, մերթ ընդ մերթ ընդհատելով երաժշտութեան քաղցր հնչիւններով:

Վերջապէս, բոլորն էլ չափազանց գոհ, ցրտեցին: Փոխ-գնդապետ Պրոտոգերովը իւր շտաբով հրաւիրեց մի պատւաւոր հայի ընտանիք՝ քիչ հանգիստ առնելու և ժամանակ անցկացնելու:

Հայի տունը լիքն էր ընտիր հասարակութիւնով: Նա մեզ չափազանց անկեղծօրէն ընդունեց և ըստ սովորութեան հիւրասիրեց երեկելի պատրաստւած քաղցրեղէններով և սուրճով:

Այդ ընտանիքը մի այնպիսի հմայիչ տպաւորութիւն թողեց մեզ վրայ, մանաւանդ Պրոտոգերովի և նրա ընկերների վրայ իւր նահապետական պարկեշտութեամբ, առաքինութեամբ, հիւրասիրութեամբ և անկեղծութեամբ, որ ամենքն էլ հիացած մնացին:

Սպասաւորում էին թէ մայրը, թէ իւր զաւակները՝ որդին և նազելի, ու գեղեցիկ տառնկեց տարեկան Արմենուհին:

Մինչև երեկոյեան ժամի 12-ը հիանալի ժամանակ անցկացրինք այդտեղ. երգ, երաժշտութիւն, պար—ամեն բան այդ աննման հայ գերդաստանի անդամների ձեռքով գալիս էր: Զւար-

ճախօսութիւնը և առատ ու ճոխ հիւրասիրութիւնը կաշկանդել էին մեր սրտերը, մխիթարել մեր հոգիները. մեր, որ երկար ամիսների ընթացքում կարօտ էինք մնացել ընտանեկան հրապոյրի և հմայքի. մոռացնել էին տւել մեզ մեր քաջածբոլոր նեղութիւնները և չարչարանքները պատերազմի դաշտում և փոխադրել մի կախարդական, մի նոր աշխարհ...

Իսկ գիշերը նոյն տանը գեղեցիկ զարդարած սենեակի մէջ, փափուկ, մաքուր և տաք անկողնում քնեցինք այնպիսի փառաւոր և խոր քնով, որ միանգամայն մոռացանք մեր չոր, ցուրտ և խոնավ անկողիները դաշտերում, առանց «դռնակի», առանց սաւանների, առանց տաք վերմակի, շատ անգամ անձրևի տակ, քամու դիմաց:

Քաղցր քնեցինք այդ գիշերը, և հետագայ մեր դառնութիւնների ժամանակ կրկնակի քաղցրութիւնով էինք յիշում այդ:

Միւս օրն առաւօտեան Հայկական վաշտը նոյն պատւով ճանապարհ ընկաւ դէպի Պանադոս, անմոռանալի յիշատակներ և յիշողութիւններ տանելով Ռոզոսթոյի հայ գաղութի ցոյց տւած ուշադրութեան, հիւրասիրութեան և հոգատարութեան մասին:

Մեծ ափսոսանքով թողեցինք մենք այդ գեղեցիկ ծովափնեայ քաղաքը, որն այնքան անկեղծօրէն հիւրասիրեց մեզ, յիշեցրեց մեզ բոլորիս հեռում մեզ սպասող մեր մօտիկներին և բարեկամներին, յուզեց մեզ, զգացումներ, յիշողու-

թիւնների երաններ զարթեցնելով մեր ուղեղի մէջ...

Փոխ-գնդապետ Պրոտոզերովը միշտ սիրում էր յիշել իւր այդ տպաւորութիւնների մասին և միշտ ընդգծում էր իւր հիացմունքը, իւր զարմանքը և իւր յարգանքը հայ ընտանիքի առաքինութեան, նահապետական բարքերի և սովորութիւնների մասին. և խեղճը չէր ծածկում, որ իւր աչքը միշտ մի այդպիսի նահապետական ընտանիքի վրայ է եղել, և եթէ մինչև այժմ չի ամուսնացել, պատճառն այն է, որ այդպիսի մէկին չէ հանդիպել իւր կեանքի մէջ:

XV.

ՆՈՐԻՑ ՊԱՏԵՐԱԶՍ

Միատեսակ, տաղաւալի կեանք էինք վարում Մարմարայի ծովափին. ամեն օր համարեա միևնոյնը: Անդադար սպասում էինք պատերազմի վերջանալուն, խաղաղութիւն կնքւելուն: Ամեն օր սենսացիօն լուրեր էին տարածւում. մէկը՝ թէ խաղաղութիւնը արդէն կնքւել է, միւսը՝ թէ Օդրինն ընկել է, երրորդը՝ թէ բանակցութիւնները խզւել են... Ինչքան մարդ, այնքան էլ ենթադրութիւններ, կարծիքներ:

Կիրակիներն էին քիչ փոփոխութիւն մտցնում մեր զիւղական կեանքի մէջ: Հրապարակի վրայ զինուորները պարում և երգում էին, հայերն էլ իրենց դաւալջին վերցրած՝ բոլորի ուշադրու-

թիւնն էին գրաւում իրենց գեղեցիկ խաղերով և պարերով: Բալլդշու բենեֆիսն էր կիրակին. էլ հունար, էլ օյին չէր մնում, ցոյց էր տալիս, ուրախացնում բոլորին, մոռացնել տալիս կեանքի տխրութիւնները և միակերպութիւնը:

Այն տունը, ուր Անդրանիկն էր ապրում, դարձել էր սրբի դուռ, ամեն օր թէ Ռոգոսթոյից և թէ ուրիշ տեղերից եկած այցելուներով լիքն էր: Գալիս էին տեսնելու նրան. մօտը քիչ նստում, ձայնը լսում և էլի վեր կենում գնում:

Այդպէս մօտեցաւ յունւարի 21-ը, բանակցութիւնների վերջին օրը: Որովհետև զրուցիւնը շատ լուրջ էր, ուստի հրաման եկաւ, որ այդ օրն արդէն առաջին դիրքերում լինինք, որպէսզի պատերազմ յայտարարւելու դէպքում պատրաստ լինինք թշնամուն դիմադրելու. մանաւանդ որ Լոնդոնից նախազգուշացրել էին, թէ տաճիկները պատրաստութիւններ են տեսնում Գալլիպոլի թերակղզու վրայով ներս խուժելու և օգնութեան գնալու Օդրինի բերդապահ զօրքին:

Ուստի ամսի 20-ին, մի ձիւնոտ և ցուրտ օր, ամբողջ բրիգադայով դուրս եկանք Պանադոս գիւղից և ուղևորւեցինք դէպի արեւմտեան կողմը, նպատակ ունենալով կուրի դէպքում գրաւել Շարֆեօյ քաղաքը:

Սարսափելի, անսկարագրելի ցեխ էր ճանապարհներին. մարդիկ կիսով չափ խրւում էին ցեխի մէջ, որտեղից դուրս գալուց տրեխ ու կօշիկ մնում էր այնտեղ:

Այդ հերիք չէր, նոյն օրը ճաշից յետոյ մի յորդառատ անձրև եկաւ, որով մեր դրութիւնը աւելի վատթարացրաւ:

Այսպէս թէ այնպէս, մեծ դժւարութիւններով բարձրացանք Մարմարայի ծովափի լեռների գլուխը, որոնք ծածկւած էին ձիւնով:

Երբ ամսի 22-ի առաւօտեան նորից նայեցինք լեռների գագաթներից մեր առաջն ընկած Մարմարա ծովին, պատկերն արդէն բոլորովին այլ էր. գրահանաւերը եկել պաշարել էին ծովափի զիւղերը և կռիւ էին մղում մեր զօրքերի հետ, թնդացնելով իրենց ահագին թնդանօթները: Մեր զօրքերը այդ ծովային հրէշներին պատասխանում էին լեռնային փոքրիկ թնդանօթներով:

Մեր բրիգադան, որ պահեստի ոյժ էր կռուող զօրքերի համար, միայն հեռւից ղիտում էր կռւի այդ հազազգիւտ տեսարանը: Սար ու ձոր գոռում գոչում էր թնդանօթների ահեղ որոտումներից, որոնց արձագանգը քանիցս անգամ կրկնւելով, լցնում էր մարդկանց սրտերը ահ ու դողով, ճնշում նրանց հոգին:

Այդպէս ուրեմն, պատերազմը վերսկսեց և ով գիտէ երբ պէտք է վերջանար: Չէինք սպասում, որ ջարդւած Տաճկաստանը նորից ռիսկ կանի կռւի ղիմելու, որովհետև նրա ամբողջ պետական խարխուլ սիստեմը փլեց վերջնականապէս, նրա ղինւորական ոյժը, եթէ սպառւած էլ չէր, սակայն անընդունակ էր կռուելու և յաղթութիւններ տանելու: Բայց էնվեր-բէյի աւան-

տիւրան սկսեց, և մենք համոզւած էինք, որ նա ոչ մի օգուտ չի տալու Տաճկաստանին, ընդհակառակը, բուլղարներին ստիպելու է Միդիա-Նոս սահմանագծի փոխարէն պահանջել Միդիա-Ռոդոսթօ:

Երկու օր տեց այդ ծովային ցոյցը, որի նպատակն էր, երևի, մեր ուշադրութիւնը զբաղեցնել Մարմարայի ծովափով, որպէսզի Գալլիպոլիի զօրաբանակը կարողանայ ձեղքել բուլղար զօրքերի շարքերը և անցնել դէպի Քեշան՝ Օդրինի բանակին օգնութեան հասնելու: Սակայն ամեն ինչ ապարդիւն անցաւ, և տաճիկները ստիպւած եղան մաքրել ամբողջ ծովափը և փակւած մնացին Գալլիպոլիի թերակղզու վրայ:

Մենք չմասնակցեցինք այդ կռւին, այլ շարունակեցինք մնալ միւս բրիգադաների ռեզերվում: Երկու օրից յետոյ հրաման եկաւ վերադառնալ հին տեղերը՝ Ռոդոսթոյից մինչև Շարֆեօյ ծովափը պահպանելու: Որովհետև պահպանութեան տեղը աւելացել էր, ուստի մեր բրիգադան բաժին-բաժին եղաւ ծովափնեայ բոլոր զիւղերի մէջ:

Հայկական վաշտը հաստատւեց Պլատանոս գեղեցիկ տեսարան ունեցող զիւղի մէջ, ուր և անցկացրեց առաջին օրերը անհանգիստ դրութեան մէջ, որովհետև համարեա ամեն օր ծովի վրայ երևում էին պատերազմական նաւեր:

Թշնամին պատրաստւում էր մի նոր փորձ կամ ծրագիր իրագործելու, սակայն չէինք կա-

ըողանում իմանալ թէ ուր և ինչ է անելու. ուստի մեծ աշալըշութեամբ էինք հսկում ծովափի վրայ գիշեր և ցերեկ:

Երեք օր չանցած, Մարմարա ծովի ամբողջ տարածութեան վրայ նորից սկսեցին մեծ-մեծ թնդանօթները գոռոցները, որոնք լսելի էին ամբողջ շրջակայքում, բոլոր գիւղերում:

Շուտով պարզեց, որ թշնամին Շար-Քեօյի մօտ փորձում է զօրք հանել ցամաք: Գեներալի հրամանով ամբողջ կամաւորութիւնը պէտք է շտապով գնար Շար-Քեօյի մօտերքը և թոյլ չտար թշնամուն ցամաք ելնելու:

Մեր բրիգադայից XII դրութիւնան էր ամենից մօտիկ Շար-Քեօյին. և որովհետեւ երկիւղ կար, որ թշնամին ամեն ջանք գործ կը գնէ և կը վերցնի Շար-Քեօյի և, հետեաբար, ամբողջ շրջակայքի վրայ իշխող Սուրբ Եղիա սարը, և այդ գէպքում մեր դրութիւնը զգալի կերպով կը վատանայ և նոյնիսկ գուցէ ամբողջ կուի ընթացքը փոխել, — ուստի այդ կարևոր բարձրութիւնը ապահովելու համար գեներալը անձամբ հրամայեց XII դրութիւնային մի վաշտ ուղարկել սարը ապահովելու համար: Ինչ ասել կուզէ, որ ուղարկեց Հայկական վաշտը, որ իսկոյն կատարեց հրամանը և մի քանի ժամից յետոյ հասաւ, հաստատեց Սուրբ Եղիայի բարձրութեան վրայ:

Սաստիկ ցուրտ էր գիշերւոյ պահուն, աղերքը մեծ նեղութիւններ կրեցին, սակայն քաջութեամբ տանում էին զրկանքները, որովհետեւ

ուրախ էին կատարելու իրենց պարտականութիւնը:

Անդրանիկը մի յիսնեակ վերցրեց և գիշեր ժամանակ իջաւ Շտերնա գիւղը, ուր աշալըշ կերպով հսկում էր Ս. Եղիայի գագաթը տանող բոլոր ճանապարհների և շաւիղների վրայ:

Հայ վաշտն ամբողջ կուի ժամանակ պաշտպանում էր Ս. Եղիայի գագաթը: Սաստիկ ցրտից պատսպարելու համար նա փոսեր փորեց, ծառերից և ճիւղերից տնակներ շինեց, որպէսզի մի կերպ կարողանայ ցրտին դիմանալ:

Գեներալի յունւարի 28-ի հրամանը շատ կարճ էր և ազդու. «Հրամայում եմ կամաւորութեանը գրոհ տալ թշնամու վրայ և թափել նրան ծովը»:

Մինչև այդ օրը թշնամին ռազմանական հովանաւորութեան տակ՝ տասը հազար մարդ էր թափել ափի վրայ, նորից վերցրել Շար-Քեօյը և սպանել մեր կամաւորներից աւելի քան հարիւր մարդ, նոյնքան էլ կոտորել քաղաքացի յոյներին:

Սակայն զօրքը փոխանակ շտապով գրաւելու մօտակայ բարձրութիւնները և այնտեղ հաստատուելու, սկսում է քաղաքում զբաղւել կոտորածով և թալանով, որի վրայ կորցնում է ամբողջ 24 ժամ: Այժմ արդէն ուշ էր, մենք արդէն վերցրել էինք բոլոր իշխող բարձրութիւնները և թէև անզօր էինք ծովային թնդանօթների դէմ կուելու, սակայն երկիւղ չէինք կրում տաճիկ-

ներից, որովհետև նրանք այլևս հնարաւորութիւն չունէին ծովափից հեռանալու դէպի երկրի խորքը, չէին համարձակւիլ իրենց նաւերի հովանաւորութեան տակից դուրս գալու, քանի որ չէին կարողացել ժամանակին ցամաք հանել թընդանօթները և հարկաւոր պարագաներ:

Երկիրը դողում էր թնդանօթների ձայնից, լեռները դրնգում էին, գնդակները մօտենալուց սարսափելի ձայն էին հանում օդի մէջ. մարդ, ձի, անասուն սարսափահար եղած՝ թաղնւելու տեղ էին որոնում: Երբ այդ գնդակները զարկւում էին գետնին, ահագին փոսեր էին փորում:

Համաձայն գեներալի հրամանին հետևակ զօրքը մօտեցաւ ծովափին որքան հնարաւոր էր, իսկ լեռնային թնդանօթները մօտեցան այնքան, որ կարողանան անմիջապէս ուժակոծել թշնամու գիշերով շինած Պոնտօնի կամուրջը և նաւակները, որոնցով զրահանաւերից զինւոր էին իջեցնում ցամաք: Դժւար էր այդ բանը, որովհետև 8 զրահանաւեր անընդհատ համազարկեր էին տալիս իրենց բոլոր թնդանօթներից... Բայց հրամանն այդպէս էր:

Գեներալը և մեր ամբողջ շտաբը նստած ձաշում էինք ժամի մօտ երկուսին, երբ յանկարծ լուր եկաւ սարի գլխի ղետարանից, թէ թշնամին պատրաստուում է փախուստի դիմելու, որովհետև մեր թնդանօթներին յաջողւել է ուժակոծել կամուրջը, որն արդէն փլւել է...

Տեսարանը սարսափելի էր. ուռմբները պայ-

թում էին մարդկանցով լիքը նաւակների վրայ, մարդկանց զուխներին, այնպէս որ մի աննկարագրելի իրարանցում ընկաւ թշնամու բանակի մէջ. եթէ քիչ ուշանային և նաւ չմտէին, պէտք է բոլորովին թողնէին յետ գնալու միտքը:

Մեր բանակի մէջ մեծ ուրախութիւն առաջացաւ: Ժամի 5-ին սկսեց ընդհանուր դրոհը, որի արդիւնքն այն եղաւ, որ թշնամին իսկապէս ծովը քշեց և Շար-Քեօյ քաղաքը յետ առնւեց: Տաճիկ զօրքը ջարդած նաւերով դէպի Գալլիպոլի փախաւ, ծովում, ափի մօտ թողնելով շատ խորտակւած և փշրւած նաւակներ:

Շար-Քեօյի տեսարանը աննկարագրելի է... Կոտորւած, սպանւած, այլանդակւած զինւորներ, քաղաքացիներ...

Նոյն այդ օրերին Գալլիպոլիի զօրաբանակն էլ մեծ ջարդ է ուտում բուլղարական զօրքի կողմից և ունենում է այնքան սոսկալի կորուստ, որ այլևս ոչ կարողանում, ոչ էլ ցանկանում է նորից յարձակում գործել և դէպի Օդրին անցնել:

Շար-Քեօյի զօրամասը գտնւում էր հռչակաւոր էնվէր-բէյի հրամանատարութեան տակ, բայց նա միայն մի գիշեր կարողացաւ Շար-Քեօյ ապրել յոյն զիւղապետի տանը:

Շար-Քեօյի յաղթութիւնից յետոյ մենք կրկին վերադարձանք մեր հին տեղերը: Հայկական վաշտը նորից գնաց Պլատանոս գիւղը և դարձեալ հաստատուեց նոյն բնակարաններում, պահպանութեան առնելով իւր բաժին ծովափը:

XVI.

Այսպէս ուրեմն, երկրորդ յաղթութիւնից յետոյ նորից վերադարձանք մի քանի օր առաջ թողած գիւղերը, և որովհետեւ պատերազմը շարունակուում էր, ուստի կարիքը պահանջուում էր, որ ծովափը պահպանւի ամենախիստ կերպով, որպէսզի չլինի թէ թշնամին նորից փորձեր անի զօրք իջեցնելու ցամաք: Մեր բախտիցն էր, թէ ինչից, այդ տարւայ ձմեռը չտեսնւած ու չլսւած ցրտեր բերեց. փետրւար ամսին 10—15 անգամ այնպիսի մեծ քանակութեամբ ձիւն եկաւ, հիւսիսային սաստիկ ցուրտ քամին այնքան փչեց, որ փակեցին բոլոր ճանապարհները, ձիւնի մէջ կորան գիւղերի տները և դիրքերի մէջ սաստիկ տուժեցին կուռղները: Հարիւրաւոր, հազարաւոր զինւորներ Բուլալիւրի դիրքերում առանց կրակի, առանց տնակների, առանց որևէ ապաստարանի սառան ու մեռան տեղն ու տեղը, մի քանի հազար զինւորներ էլ ոտներից կամ ձեռքերից ցրտահար եղան, որոնք յետոյ ամիսներով բժշըկւում էին Բուլղարիայում:

Յրաին զոհ գնացին նոյնպէս մեծ քանակութեամբ ձիեր և տաւարներ: Յուրան ու բուքը փակել, անանցանելի էին դարձրել բոլոր ճանապարհները, որի պատճառով զինւորները հացի մեծ պակասութիւն ունեցան և ստիպւեցին օրերով առանց հացի մնալ *):

*) Հացը գալիս էր 30—40 վերստ հեռաւորութեան վրայ դանուղ խանութներից:

Եղան զօրամասեր, ինչպէս Բուլալիւրում, որոնք եօթն օր շարունակ հաց չկարողանալով ստանալ, մասամբ սովամահ եղան, մասամբ էլ ցրտից մահացան:

Մեր բրիգադան, շնորհիւ փոխ-գնդապետ Պրոտոգերովի ձեռք առած գործնական և եռանդուն միջոցների, ձմեռւայ այդ սաստիկ ցրտերի ժամանակ շատ քիչ տուժեց և համարեա թէ հացի նեղութիւն չունեցաւ: Ամենից վատ անցկացրեց Հայկական վաշտը, որովհետեւ 12-րդ դրութիւնան ամենից հեռու էր գտնւում և Պլատանոս գիւղի ճանապարհները շատ դժւարանցանելի էին. բացի դրանից այդ դրութիւնայի մէջ մատակարարման գործը վատ էր դրւած դրութիւնայի հրամանատարի անփութութեան պատճառով:

Այդ սաստիկ ցրտերի ժամանակ մեր բրիգադան միայն երեք փնասւած զինւոր ունեցաւ, նրանց ոտների մատները սառան ցրտից, թէև ոչ այնքան ծանր:

Ահա այդ առթիւ էր, որ երբ քամին դադարեց և հնար եղաւ տներից դուրս գալ, ես գնացի հիւանդներին տեսնելու, այնտեղից էլ այցելելու Պլատանոս գիւղը և տղաների նիստ ու կացին ծանօթանալու:

Միխիթարական շատ քիչ բան գտայ այնտեղ. տղաների նեղութեան օրերն էին, որովհետև հացի, ընդեղէնի և կանաչեղէնի մեծ պակասութիւն էր զգացւում. միւս կողմից էլ ցուրտը,

կուլի անորոշ ժամանակով ձգձգելը ազդել ու ջղայնացրել էին տղաներին, որոնք անհամբեր սպասում էին կուլի վերջանալուն, որ տուն վերադառնան:

Սակայն, ինչպէս վերև ասացի, հրամանատարի կտրուկ միջոցների շնորհիւ հացը հասաւ, լրացեցին մի քանի պահասներ և մի երկու օրից յետոյ կեանքը նորից ընդունեց իւր նորմալ ընթացքը:

Տղաների մտքերը որոշ չափով հանգստացան, բայց և այնպէս նրանք անգործութիւնից ձանձրանում, յոգնում էին: Շատերը նոյնիսկ խնդրում, աղաչում էին, որ իրանց ուղարկեն Օդրին կամ Զաթալձա՝ կռիւներին մասնակցելու, «որովհետեւ — ասում էին նրանք — մեզ համար աւելի մեծ ուրախութիւն է կուլել և մեռնել, քան թէ այստեղ անգործ նստել և ուտել»:

Եւ միայն հայերը չէին, որ ձանձրանում էին, ամենքի բերանից նոյն գանգատն էր լսւում:

Ահա այդ առթիւ էր, որ գեներալը հրամայեց թոյլ տալ զինուորներին ներկայացումներ և երեկոյթներ սարքել և ուրախանալ:

Առաջինը հայերն եղան, որ Պլատանոսի զարոցի բեմի վրայ տւին մի ներկայացում: Վաշտի մէջ կային իսկական դերասաններ, օրինակ՝ մէկ զինուոր, որին Գաւրօջ էին անւանում, շատ շնորհքով խաղում էր կոմիքական դերերը: Իւր ասելով, նա ծառայել է դերասանական խմբի մէջ:

Մէկ օր, երբ Անդրանիկի հետ տնից դուրս ելանք և մօտեցանք գիւղամիջի սրճարանին, նկատեցինք մի ձեռագիր աֆիշ սրճարանի պատին կպցրած, որի մէջ յայտարարւում էր ի գիտութիւն հասարակութեան, որ հայկական թատրոնական խումբը «Օդէօն» թատրոնի մեծ սրահի մէջ կը տայ գալահերկայացում:

Ասե՛ն անգամ աւելորդ է, որ նշանակած ժամին դահլիճը ծայրէ ի ծայր լիքն էր. ամեն բան մեծ հոգացողութեամբ էր կարգադրւած, օրինակելի էր նաև կարգապահութիւնը:

Երբ սպաները բռնեցին իրենց տեղերը, վարագոյրը բարձրացաւ և սկսեց ներկայացումը: Ներկայացնում էին տաճկերէն լեզուով մի կոմիքիա, որի մէջ թէ տղամարդկանց և թէ կանանց դերերը խաղում էին Գաւրօջն ու իւր ընկերները: Գաւրօջն այնքան հմուտ և գեղեցիկ էր խաղում, որ զարմացրեց ամենքիս: Դահլիճը նրա սրախօսութիւններից և խաղից շատ գոհ՝ շարունակ ուրախ քրքշում էր. գոհ էին մանաւանդ տեղացի յոյները, որոնք տիրապետելով տաճկերէնի ներբութիւններին, մեծ հաճոյք էին զգում:

Ներկայացումից յետոյ զրուցին կենդանի պատկերներ զինուորական կեանքից, երգեցին երգեր, տեղի ունեցան պարեր, որոնց, ինչ կասկած, մասնակցեց նաև Բալլզին:

Երեկոյթը մեծ բաւականութիւն պատճառեց ամենքին և բոլորն էլ ուրախ տրամադրութեան

տակ հեռացան իրենց տները, յոյս ունենալով, որ այդ վերջինը չի լինիլ:

Այսպէս, օրերը յաջորդում էին իրար: Վերջապէս հասաւ մարտի 13-ը, որը բերաւ մեզ Օդրինի անկման լուրը: Ի՞նչ ուրախութիւն, ի՞նչ հրճանք... Նորից Մարմարա ծովի ափերը և մօտակայ լեռները թնդացին թնդանօթների և հրացանների որոտներից, սակայն նրանք այս անգամ ուրախութիւն, յաղթութիւն էին աւետում ամենքին:

Գաւրօշը անշուշտ օգտուեց այդ հանգամանքից և փողոցային ցոյցեր կազմակերպեց՝ իւր ընկերներին զարճուծիւն պատճառելու նպատակով:

Սակայն մի քանի օրից յետոյ դարձեալ սկսեց նոյն միակերպ ու տաղակալի կեանքը: Օդրինն էլ ընկաւ, բայց պատերազմը դեռ չէր վերջանում և յայտնի էլ չէր, թէ երբ կը վերջանայ:

Հայկական վաշտը ճշտութեամբ կատարում էր իւր բոլոր պարտականութիւնները և իւր ազատ ժամերը անց էր կացնում իւր հրամանատարի հետ, որը ամեն կերպ աշխատում էր աննկատելի դարձնել նրանց համար ժամանակը. կարգում էր նրանց համար, պատմում և ուսուցանում նրանց:

Այդ ժամանակներում գեներալի հրամանով մեր բրիգադան եկաւ մասնագէտ զինագործ փոխ-գնդապետ Բոսեւը՝ զինւորների ղէնքերը

ստուգելու համար: Երբ վաշտը քաղաքից դուրս շարժած էր, նա եկաւ և հերթով նայեց բոլորի ղէնքերին, ապա դառնալով զրուծինայի հրամանատարին, ասաց.

— Ուրախութեամբ եմ նայում ես այս վաշտին, նրբան առողջ, զւարթ և խոշոր տղամարդիկ են: Սրանք մասնակցե՞լ են արդեօք կռիւների մէջ:

— Այն էլ մի քանի անգամ,—պատասխանեց հրամանատարը:—Իմ զրուծինան անա այս է —Հայկական վաշտը: Վճռական ըռպէներին իմ ամբողջ յոյսը միայն սրա վրայ եմ դնում:

— Իսկ կա՞ն քաջութեան խաչեր ստացածներ:

— Քսանհինգ հոգուց աւելի,—պատասխանեց զրուծինայի հրամանատարը:—Պարոն պողպորուչիկն էլ է պարգևատրւած քաջութեան խաչով,—ասաց նա, ցոյց տալով Գարեգինին:

— Հերոսական վաշտ է,—ասաց փոխ-գնդապետը և շնորհակալութիւն յայտնելով հրամանատարին, հեռացաւ:

Բնական է, որ այդպիսի գովասանքները բերնից բերան անցնէին և տարածւէին ամբողջ զիւղում, նախանձ յարուցանելով միւս գնդերի մէջ:

Կարճ ժամանակից յետոյ վաշտը տեղափոխւեց Շաերնա գիւղը, որ գտնւում է սուրբ Եղիայի լեռան ստորոտին: Այնտեղ փոխադրւեց և շտաբը, այնպէս որ ամբողջ օրը մեր աչքի առաջն էր Հայկական վաշտի կեանքը:

Սակայն վաշտի մէջ մի քանի անհանգիստ անձնաւորութիւններ հանգիստ չմնացին և շարունակ պղտորում էին իրենց ընկերների մըտքերը: Դրա հետեանքն այն եղաւ, որ տեղի ունեցան մի քանի տխուր միջնադէպեր, որոնց առաջն առնելու համար նպատակայարմար համարեց առժամանակ Հայկական վաշտի հրամանատարութիւնը յանձնել մի նոր անձնաւորութեան, իսկ Գարեգինին նշանակել տասներորդ դրութինայի երրորդ վաշտի հրամանատար:

Բայց զինւորներն այնքան էին սիրում իրենց հրամանատարին, այնպէս էին պաշտում նրան, որ այդ լուրն առնելուն պէս ապշած մնացին: Ապա եկան շարեցին Գարեգինի տան առաջ պսակով, ծաղիկներով, ոտանաւորներով...

Դուրս եկաւ Գարեգինը, որ իւր անձը, իւր միտքն ու ուղեղը զոհաբերել էր վաշտին այդ եօթն ամսւայ ընթացքում, և մի քանի միսիթարական խօսք ասաց իւր զինւորներին, որոնց այլևս չպէտք է տեսնէր, որովհետեւ 10-րդ դրութինան ապրում էր ուրիշ գիւղում: Բայց արտասուները չթողին նրան շարունակելու:

Իսկ ինչպէս էին լալիս տղերքը, ուղղակի աննկարագրելի է: Արտասուները գետի պէս էր հոսում նրանց այսերից:

Պրտոգերովը, որ հարեան տան լուսամուտից դիտում էր այդ սրտաշարժ անսարանը, չկարողացաւ սգպել իրեն և սենեակից դուրս գնաց՝ իւր յուզմունքը ծածկելու համար:

— Զարմանալի տղերք են, — ասաց նա քիչ յետոյ, — լալիս են կատարեալ երեխաների պէս. այդպէս էլ սիրոյ արտայայտութիւն...

Գարեգինը գնաց և վաշտը մնաց որբացած բառիս բուն նշանակութեամբ, որովհետեւ Անդրանիկն էլ հիւանդ էր, հին յօդացաւը շարժւել էր: Նա ստիպւած էր Ռոգոսթօ գնալ տաք բաղնիքներ ընդունելու:

Նոր հրամանատարը ահագին ուժով և խոշոր կազմածքով մի կռաւիտ, վայրենի, և գինեմոլ մարդ էր:

Աստուած գիտէ, թէ ինչեր քաշեցին տղերքը: Միակ միսիթարութիւնն այն էր սակայն, որ այդ երկար շտեկեց, թէ չէ տղերքը իսկ և իսկ պէտք է տանջէին, որովհետեւ մեզ համար անհնար էր լինում միշտ նրանց պաշտպան հանգիստանալ ամեն մի անարդարութեան դէմ:

Հայրենիքից հեռու, օտար երկինքների տակ, օտար հայրենիքի ազատութեան համար եկած՝ նրանք անտրտուն չտանում էին իրենց տանջանքները յանուն գաղափարի, յանուն ստրուկ մակեդոնացու ազատութեան՝ իրանց կեանքի, իրանց զրկանքների ու նեղութիւնների գնով...

XVI.

Դ Է Պ Ի Տ Ո Ւ Ն

Ապրիլի 18-ին հրաման ստացւեց, թէ Մակեդոնո-Օդրինեան կամաւորութիւնը լրացրել է

իւր ծառայութիւնը կուի դաշտում և այժմ յետ է կանչուում Մակեդոնիա՝ քաղաքների բերդապահ ոյժը կազմելու համար:

Անհուն ուրախութիւն պատեց բոլորի սրտերին, որովհետև նրանց մեծամասնութիւնը մակեդոնացիներ էին, որոնք երկար տարիներից յետոյ հնարաւորութիւն էին ստանում վերադառնալ իրենց ազատւած հայրենիքը:

Բոլոր պատրաստութիւնները արագութեամբ գլուխ բերւեցին և ամսի 20-ին արդէն ամեն ինչ պատրաստ էր:

Մի անձրևոտ օր էր ապրիլի 21-ը, երբ դուրս եկանք Շտերնա գիւղից՝ վերջին անգամ դիտելով Մարմարա ծովի գեղեցիկ տեսարանը, որից ընդմիջտ պէտք է բաժանւէինք մի կէս ժամից յետոյ, երբ անցնէինք սարը:

Արագ քայլում էին տղերքը անձրևի տակ, ցեխերի միջով ուրախ ու զւարթ, քայլում էին այնպէս, որ յետևի վաշտերը չէին կարողանում հասնել նրանց, հայհոյում, դժգոհում և զարմանում էին արմենցիների տոկունութեան և եռանդի վրայ, որոնք ոչ յոգնածութիւն գիտէին, ոչ քաղց, ոչ ծարաւ, այլ միշտ քայլում էին յառաջ և յառաջ:

Անցնում էինք այրւած, քարուքանդ եղած գիւղերով, որոնց հետքն անգամ չէր մնացել, խոտը ծածկել էր ամեն բան, չքացրել բնութեան, սպանութեան ամեն մի հետք:

Դաշտերը զարդարւել էին գոյնզգոյն գեղե-

ցիկ ծաղիկների գորգերով և հրապուրում էին անցորդների տեսողութիւնը իրենց գոյների արտակարգ հարմոնիայով, արտակարգ գեղեցկութիւնով: Սոխակները գիշեր ու ցերեկ լցնում էին օդը իրենց դայլայլիկներով, իրենց զմայլեցնող երգերով: Ես առաջին անգամն էի տեսնում այդքան մեծ քանակութեամբ սոխակներ, որոնք երգում էին շատ մեծ ոգևորութեամբ և առանձին գեղեցկութեան ելեջներ էին հանում իրենց արծաթեայ աննման կոկորդներից: Մինչև Մալգարա քաղաքը հասնելը ուղղակի միխթաւեցինք նրանց երգերից, զմայլեցինք և հոգեպէս վերակենդանացանք: Բնութեան հմայքն ու հրապոյրն էլ մի կողմից էին ազդում մեր հոգու վրայ, և լինում էին ըոպէներ, երբ չէինք կամենում դուրս գալ, անշատեւ այդ գեղեցիկ բնութեան ծոցից:

Գեղեցիկ է բնութիւնը զարնան սկզբին, երբ սար ու ձոր, դաշտ ու հովիտ, թռչուն ու գազան հրաշագեղ զարնան երգն են երգում, վերակենդանութեան և սիրոյ անմահ մեղեդին գեղգեղում...

Հասանք Մալգարա, ուր մնացինք մէկ օր հանգստանալու: Ժողովուրդը տխուր էր, որովհետև յայտնի էր, որ Մալգարան մնում է տաճիկներին... Տաճիկ անունը յիշելիս՝ մարդ, կին և երեխայ դողում էին:

— Մեզ կը կոտորեն, ասում էին նրանք:
Ի՞նչ ասես, ի՞նչ պատասխանես, հակառակը

պնդել չես կարող, չէ՞ որ նրանք ճանաչում են վայրենի, գազան տաճիկին: Համաձայնել նրանց հետ կը նշանակէ նրանց կենդանի մօրթել...:

Եւ նրանք չսխալւեցին. տաճիկը գալուն պէս ջարդեց, կոտորեց նրանց և կրակեց, թալանեց հայերի շէն և հարուստ շուկան:

Մալգարայից անցանք Քեշան, Փերէ՝ Մերհամլու գիւղի մօտով, ուր գերի էինք վերցրել Եավեր փաշային: Այժմ դատարկութիւն և ամայութիւն էր տիրում այդ կողմերում. գիւղ, տուն և բնակչութիւն չէր երևում:

Եգէյեան (Արշիպելագ) ծովի ափին, Դեդէաղաջ քաղաքում, մնացինք երկու օր քիչ հանգրստանալու. սակայն յորդառատ անձրևները մեզ դադար չտւին, իսկ սաստիկ կայծակները զարնելով՝ սպանեցին մեր բրիգադայից երկու զինուոր և վիրաւորեցին մի քանիսին:

Դեդէաղաջը մի գեղեցիկ փոքրիկ քաղաք է, որի մէջ կայ բաւականաչափ հայ գաղթականութիւն, հայոց եկեղեցի և դպրոց-մանկական պարտէզ:

Այդտեղ ես ծանօթացայ մի ուրիշ հայ վոյվոդայի հետ, որը կուրի ժամանակ գործում էր Մակեդոնիայի խորքերում մակեդոնացի միւս վոյվոդաների հետ: Դրանք ամեն տեսակի միջոցներով խանգարում էին թշնամուն, խզելով հաղորդակցութիւնը, հեռագրաթերերը, փլելով կամուրջները, կոտորելով, թալանելով կամ փախցնելով տաճիկ բնակչութիւնը: Այդ վոյվոդա-

ները իրենց չետաներով կուրի սկզբում ուղարկւած էին կառավարութեան կողմից, և երբ տաճիկ տարրը ոչնչացւեց կամ դուրս վռնուեց Մակեդոնիայից, նրանք եկան միացան մեր կառավարութեանը:

Մակեդոնացիների մէջ մեծ հռչակ էր հանել Յովհաննէս Չաոււշ վոյվոդան, որ մի բարձրահասակ, չափազանց երկար բեխերով, վիթխարի տղամարդ էր, ոտքից մինչև գլուխ գինւած: Նրա քաջութեան մասին առասպելներ էին պատմում, գովաբանում նրան մինչև երկինք:

Նա կուր էր գնացել միմիայն վրէժխնդրութեան համար, միմիայն իւր սիրտը յագեցնելու, մխիթարելու համար քաջած զրկանքների և տանջանքների պատճառով:

Բայց չնայած որ Յովհաննէսը շատ լաւ համբաւ ունէր որպէս քաջ մարդ և մեծ յարգանք էր վայելում բոլորի կողմից, այնուամենայնիւ նա շատ սլարդ և հասարակ մարդ էր իւր խելքով և դատողութիւններով. չուներ այն խելքով և դատողութիւնները, որ ջախսութիւնը և տակտը, որով զբաւում էր մարդկանց մեր միակ և աննման Անդրանիկ վոյվոդան:

Անդրանիկ և Յովհաննէս... երկինք և երկիր — ան այդքան էր զանազանութիւնը... Բայց և այնպէս քաջ էր Յովհաննէս Չաոււշը և քաջի պէս էլ նահատակեց Մակեդոնիայում, Սուլթանթէփէի ահռելի կուռում: Դրութիւնայի հրամանատարը երկիւղից չէր երևում, որի պատճառով

դրուժինայի մէջ մեծ անկարգութիւն էր առաջ եկել: Ուստի Չառուշը դրուժինայի գլուխն անցած՝ յորդորում էր առաջ անցնել և գրոհ տալ թշնամու վրայ. ինքն էլ քաջաբար առաջ է գնում, սակայն շանթահար ընկնում է թշնամու շրայանելի տակ, որը թռցնում է նրա գլուխը և սպանում տեղն ու տեղը:

Այսպէս մեռնում է քաջը, բայց նրա ընկեր վոյվոդաները այժմ էլ կենդանի են, որովհետև դրուժինաների մէջ աւելի անվտանգ պաշտօններ գտնելով, խոյս են տւել թշնամուն դէմ առ դէմ ելնելուց:

Մեռաւ Յովհաննէսը: Մինչև վերջն էլ չիմացայ, թէ արդեօք ունէ՞ր նա ծնողներ, որոնք պէտք է ապարդիւն սպասէին նրան, արդեօք ունէ՞ր կին, երեխայ, որոնք գոնէ լային այդ արկածախնդիր, անվեհեր հերոսի վաղաժամ մահը...

Դեղէնաղաջից Գիւմիւրջինա հասանք երկու օրւայ մէջ: Այստեղ մեզ ընդունելու համար մեծ պատրաստութիւն էին տեսել և յաղթական կամար շինել հետևեալ մակագրութեամբ. «Բարով եկաք, մեր սիրելի ազատիչներ, Մակեդոնո-օգրինցիներ»:

Հայ գաղութն էլ ծաղիկներով և ծափահարութիւններով դիմաւորեց Հայկական վաշտին, որին սակայն չթոյլատրեցին բնակութիւն հաստատել հայոց թաղում, այլ քչեցին դէպի տաճկաց կեղառտ և քարուքանդ եղած մասը:

Այսպէս, տասն օրից աւելի հանգստացանք

այդտեղ: Դեռ յայտնի չէր, թէ ուր պիտի գնանք: Բայց և այնպէս բուլղարները բացարձակ կերպով պատրաստում էին պատերազմելու սերբերի և յոյների դէմ և տենդային արագութեամբ տաճկաց սահմանից դուրս էին փոխադրում Մակեդոնիայի խորքերը: Մեր բրիգադայի հրամանատար փոխ-գնդապետ Պրոտոգերովը ևս հրաման ուտացաւ նոր չետաներ կազմակերպել և ուղարկել յունաց և սերբերի սահմանազուխները, որ յարմար ըստ էին անցնեն սահմանը և նոյն գործունէութիւնը ցոյց տան, ինչ որ արել են տաճիկների դէմ: Պրոտոգերովը մեզ թողեց Գիւմիւրջինա և ինքը գնաց Սերէս, Դոյրան և Սարումիցա՝ տեղն ու տեղը ժողովրդական օգնութիւն և ապստամբութիւն կազմակերպելու:

Պարզ էր, որ առանց պատերազմի չէին կարողանալու բաժանել տաճիկներից մնացած ժառանգութիւնը—կուսձաղիկ Մակեդոնիան: Բուլղարացիք կամենում էին ոչինչ չտալ յոյներին և սերբերին, մենակ վերցնել բոլոր գրաւած երկիրները, բայց նրանք այնքան միամիտ չէին, որ միջոցներ ձեռք չառնէին դիմադրելու բուլղարների այդ աշխարհակալական գոռոզ տենչանքներին:

Թէև մեր Հայկական վաշտի գործը վերջացած կարելի էր համարել և նոյնիսկ սպասուում էր, որ նրան կարձակեն հենց Գիւմիւրջինայում, որովհետև անհնարին էր հայերին մասնակցելու դաշնակիցների միջև ծագելիք եղբայրասպան

պատերազմին, — այնուամենայնիւ, քանի որ Տաճկաստանի հետ դեռ հաշտութիւն չէր կնքւած, վաշտը իւր բարոյական պարտականութիւնը համարեց զէնքի տակ մնալ մինչև հաշտութիւն կնքելը:

Գիւմիւրլինայի մէջ էինք դեռ, երբ Անդրանիկն էլ եկաւ միացաւ մեզ: Նա արդէն զինուորական համազգեստով էր, նրան պարգևատրւած էր պող-պորուչիկի աստիճան իւր ցոյց տւած քաջութեան և ծառայութիւնների համար:

Մայիսի 12-ին երկաթուղի նստեցինք Գիւմիւրլինայից մինչև Դեմիր-Հիսար, որտեղից էլի սկսեցինք քայլել ոտքով: Անցանք Մակեդոնիայի մի քանի քաղաքներ՝ Պետրիչ, Ստրումիցա, Ռադովիշ և Շտիպ, ուր մնացինք 6 օր: Ստրումիցա և Շտիպ քաղաքներում սերբական բերդապահ զօրք կար, որ մեր գալուց յետոյ խակոյն քաշւեց, երկրի խորքերը գնաց:

Թէև ոտքով քայլելը մի առանձին հաճոյք չէր այդ շոգերին, այլ մեծ նեղութիւն, բայց որովհետև ճանապարհները լի էին շէն գիւղերով, սառնորակ աղբիւրներով, կեռասի այգիներով, կաթով ու մածոնով, ուստի տղերքը լաւ ժամանակ անցկացրին:

Շտիպ քաղաքում յայտնեցին, որ Տաճկաստանի հետ հաշտութիւնն արդէն կնքւել է: Գետերալի հրամանով զրուգինայի հրամանատարը կամեցաւ իմանալ, թէ հայերն արդեօք կամե-

նում են տուն դառնալ, թէ՞ դեռ մնում են ծառայութեան մէջ:

Հայերը բոլորն էլ յայտնեցին, որ իրենց պարտքը կատարած են համարում և կամենում են հեռանալ:

Շտիպ քաղաքից, սերբերի աչքերի առաջ, մենք թնդանօթներով և զինւորական կարգով անցանք Կոչան քաղաքը, որի մօտ գտնւում էր Սուլթան-Թէփէ ամենաբարձր սարը, որ իւր ամրութեամբ հաւասարւելով Օդրինին և Պորա-Արտուրին և լինելով սերբերի ամենապինդ դիրքերից մէկը, պէտք է ամենամեծ դերը խաղար պատերազմի ընթացքում:

Այդ քաղաքում մայիսի 27-ին Հայկական վաշտը պաշտօնապէս կազմալուծւեց և վերադարձրեց բոլոր պետական իրերը:

Տղերքն արդէն ազատ զբօսնում էին Կոչան քաղաքում. միւս օրն առաւօտեան պէտք է ճանապարհւէին դէպի Սոֆիա. սպասում էին իրենց խնդրի պատասխանին, որ ուղղել էին գետերալին՝ թոյլ տալ Գարեգինին իրանց մինչև Սոֆիա առաջնորդելու համար: Բայց Գարեգինն անդէն Կոչանից 20—30 քիլօմետր հեռաւորութեան վրայ՝ Սուլթան-Թէփէի դիրքերի դէմ դիրք էր բռնել իւր Մակեդոնական վաշտով:

Միւս օրը տղերքը իրենց խմբապետների առաջնորդութեամբ վերջին անգամ շարւեցին քաղաքի մէջ, դրօշակը լայն պարզեցին և կազմ ու պատրաստ սպասում էին շարժելու հրամա-

նին: Նրանք այդ խորհրդաւոր ըրպէին չմոռացան իրենց սիրելի հրամանատարին և հետեւեալ նամակը գրեցին.

«Պաշտելի հրամանատար. Դու մեզ ոգևորում էիր զոհել մեր անձը սարկի ազատութեան համար. դու եօթհարիւրամեայ փոշիների միջից հանեցիր մեր ազգային դրօշակը և տարածեցիր մեր՝ հայ կամաւորներիս գլխին, որոնցից դու կազմեցիր առաջին Հայկական վաշտը:

«Դու տարար մեզ թշնամու դէմ, տանջեցիր մեզ հետ միասին, մեզնից էլ աւելի ծանր, բայց տանջեցիր առանց տրտունջի, միշտ ժրպտալով, որով ոգևորում էիր մեր տանջւած սրբտերը և թարմացնում մեր յոգնած հոգիները:

«Դու առաջնորդեցիր մեզ Մեստանյուլի, Ուզուն-Համիդլերի, Բալքան-Թորէսիի, Մերհամլուի և Շար-Քեօյի կռիւներում: Եւ ամենուրեք մենք քեզ հետևում էինք՝ ոգևորւած քո հերոսութիւնով և քաջութիւնով:

«Դու պսակեցիր մեր գլուխները դափնեայ պսակներով, իսկ Հայկական վաշտը՝ անմահ փառքով, բայց չար ճակատագիրը իւրեց քեզ մեր գրկից, չթողնելով, որ մենք ուրախանանք քո թափած անխոնջ աշխատանքի պտուղներով...

«Այժմ քո վաշտը կազմալուծւած է: Մենք հեռանում ենք Մակեդոնիայից, որի ազատութեան համար արիւն թափեցինք: Մենք վերադառնում ենք Բուլղարիա առանց ոգևորութեան և ուրախութեան, որովհետև վերադառնում ենք

առանց մեզ համար փառք վաստակողին, առանց քեզ:

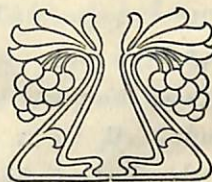
«Այս ըրպէիս մենք աւելի քան երբեք խոնարհւում ենք քո տանջանքների առաջ, աւելի քան երբեք սիրով արտասանում ենք քո անունը:

«Քո տանջւած, բայց յանդուգն և կրակոտ հայեացքը խոր տպւել է մեր սրտերի մէջ և երբէք չի ջնջւիլ այնտեղից:

«Յտեսութիւն, սիրելի հրամանատար:

«Հաւատացած եղիր, որ երբ էլի պէտք լինի սարկի համար կուելու, մենք պատրաստ ենք»...

Աւագ խմբապետը վերջին անգամ տւեց «ձախ թևդ առաջ—մարշ» հրամանը, և վաշտն առաջ քայլեց քաղաքից դուրս ելնող խճուղիով և շուտով անհետացաւ հեռում...

ՅԱԽԵԼԻԱՆ

ՁՏԱՐ

Պատձև.

ՄԱԿԵԳՈՆՈ-ՕԴՐԻՆԵԱՆ

ԿԱՄԱՌՈՐԹԵԱՆ

ՇԱՐՔԱՅԻՆ ԲԱԺԻՆ

№ 3483.

31 օգոստոսի 1913 թ.

ք. Սոֆիա.

ՎԿԱՅԱԿԱՆ.

Մակեդոնո-Օդրինեան կամաւորութեան կազմակերպման ժամանակ ՚ի նկատի առնելով հայերի համակրութիւնը դէպի Բուլղարիան, երկու ժողովրդների անցեալը և այն կարեւորութիւնը, որ հայերը պատերազմ դուրս գան իրենց առանձին զօրամասով, թոյլատրեց, որ մի Հայկական վաշտ կազմակերպւի Հայոց ազգային դրօշակով և հայ սպաներով ու փոյլողաներով (Հրաման կամաւորութեան № 2, § 8, 1912 թ. հոկտեմբերի 3-ից):

Հայկական վաշտը վերջնականապէս կազմակերպւեց 1912 թ. հոկտեմբերի 8-ին և նոյն ամսի 16-ին մտաւ XII-րդ Լօղէնգրադեան զրուծինայի կազմի մէջ:

Վաշտի սկզբնական կազմն էր—մէկ սպայ՝ վաշտի հրամանատար՝ պոգպորուչիկ Գարեգին Նժդեհ, մէկ վոյվոդա՝ Անդրանիկ Տ. Ուզունեան և 229 կամաւոր: Արշաւանքի ժամանակ Թրակիայում վաշտին միացան 42 կամաւորներ ևս, որոնց հետ վաշտի կազմը հասաւ 273 մարդու:

Պատերազմի առաջին շրջանում, Կրոջալիեան զօրաբանակի մէջ այդ վաշտը մասնակցեց Սոփիա—Սամոկով—Կոստենեց Բանիա—Պլովդիւ—Տըռնովո—Սէյմէն—Խասկովո—Կրոջալի—Մեստանլի—Գիւմրիւրջինա—Փերէ—Սոփլու—Դիմոտիկա—Ուզուն-Քեօպրու—Քեշան—Մալգարա—Ռոդոսթօ արշաւանքներին և հետեւեալ կռիւներին.

1) Մեստանլիի կռիւն — 4-ին նոյեմբերի 1912 թ.

2) Ուզուն-Համիդլերի կռիւն — 6-ին նոյեմբերի 1912 թ.

3) Բալքան-Թորեսիի կռիւն — 7-ին նոյեմբերի 1912 թ.

4) Մերհամլիի կռիւն — 15-ին նոյեմբերի 1912 թ. (Նավեր-Վաշայի զօրաբանակի գերումն):

Ամբողջ կամաւորութեան կազմի հետ միասին Տաճկաստանի դէմ մղած պատերազմի երկրորդ շրջանում ակտիւ մասնակցութիւն ունեցաւ հետեւեալ կռիւների մէջ.

1) Մերեֆթէ քաղաքի զրաման կռիւ մէջ՝ 22-ին յունւարի 1913 թ.

2) Շար-Քեօյ քաղաքի զրաւան կռիւ մէջ՝ 23-ին յունւարի 1913 թ.

3) Շար-Քեօյի մօտ տաճկական դեսանտի ոչնչացման կռիւների մէջ՝ յունւարի 26, 27, 28-ին 1913 թ. և Շար-Քեօյ—Մալգարա—Քեշան—Իբսալա—Փերէ—Դէգէադալ—Գիւմրիւրջինա—Դեմիր-Հիսար—Պետրիչ—Ստրումիցա—Ռադովիշ—Շտիպ—Կոշանէ—Սոփիա արշաւանքների մէջ:

Հայկական վաշտը պաշտպանել է Մարմարայի ծովափը 1912 թ. դեկտեմբերի 16-ից մինչև 1913 թ. յունւարի 20-ը և նոյն թւի յունւարի 29-ից մինչև մարտի 22-ը: Պահակային (պարուլ) ծառայութիւնը կատարում էր եռանդագին:

Գերազանց ծառայութեան համար վաշտի անդամներից բարձր աստիճան են ստացել՝ մէկ հոգի—Անդրանիկ Տէր-Ուզունեան — պոգպորուչիկի աստիճան, 8 հոգի կրտսեր ենթասպայի աստիճան և 16 հոգի եֆրէյտէրի աստիճան:

Պարգևներ ստացել են՝ պոգպորուչիկ Գարեգին Նժդեհ—մէկ սպայական քաջութեան խաչ, Անդրանիկ Տէր-Ուզունեան—մէկ զինուորական խաչ երկրորդ աստիճանի, մէկ հոգի երրորդ աստիճանի և 23 հոգի չորրորդ աստիճանի, որոնցից մէկը կպցրած է Ազգային դրօշակի վրայ, և տասը հոգի՝ շքանշան «զինուորական ծառայութեանց համար»:

Վաշտն արձակւած է 1913 թ. մայիսի 23-ին

Կոչանէ քաղաքում, Տաճկաստանի հետ հաշտութիւնը կնքելուց յետոյ:

Ընդհանրապէս Հայկական վաշտը, չնայած հազուադէպ բացակայութեան և իւր բազմամարդութեան, միշտ եղել է ուժեղ իւր տկուկութեամբ, դիպցիալիւնայով եւ դիմացկանութեամբ եւ չափազանց քաջ կռիւների մէջ:

Այդ վաշտի մէջ բոլոր մասնակցողները կարող են հպարտանալ իրենց քաջ գործերով: Իսկ Տաճկա-Հայաստանը պէտք է հաւատացած լինի, որ շնորհիւ այդպիսի որդիների, որոնք ընդունակ են մեռնելու մի օտար գործի համար, մօտիկ ապագայում կարող է ունենալ երջանիկ և յարատե ապահովութիւն:

Կամաւորութեան հրամանատար՝
Գեներալ-մայոր Գեներալ.

Շտաբի կառավարիչ՝
Ընդհանուր շտաբի մայոր ԴԱՐՎԻՆԳՈՎ.

Աւագ ադիւտանտ՝
Կապիտան ՆԻԿՈՒՈՎ.

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Մենք աւարացիներ մեր աշխատանքը և յանձնում ենք այն ընթերցողի ներողամիտ ուշադրութեանը: Զգում ենք, որ մեր այս աշխատութեան թերութիւնները բազմաթիւ են թէ լեզուի և թէ նիւթի մշակման կողմից, սակայն մենք մեզ թոյլ ենք տալիս հասարակութեան առաջ դուրս բերելու Հայկական վաշտի պատմութիւնը, որը մի շտապ, թերի գրեթէ լինելով հանգերձ, ունի այնու ամենայնիւ որոշ հասարակական արժէք, որոշ նշանակութիւն:

Մենք շտապ գրեցինք այս գրքոյկը, կատարելով մեր սրտի ուխտը: Եթէ երբ և իցէ մեր այս համեստ աշխատութիւնը յաջողի երկրորդ անգամ լոյս ընծայելու, մեր պարտքն ենք համարում ուղղել, լրացնել նրա բոլոր թերութիւնները:

„Feci quod potui, faciant meliora potentes!“

ԱՐՄԷՆ ՍԻՆԻ.

6—12 դեկտեմբերի 1913 թ.

6181

